

Fenyegetett helyzetben a szociológia?!

A hazai szociológiai kutatásnak, oktatásnak, az e területen dolgozó kutatóknak és a szociológiai intézményhálózat egészének a rendszerváltozás következtében — mint megjelenése óta annyiszor — újabb kihívással kell szembenéznie. Világosan látni kell ugyanis a szociológia elmúlt rendszerben játszott szerepét, s pontosan ismerni kell azt a területet és mozgásteret, melyet a hatalom és a hatalom értékrendszerét közvetítő e tudományág számára biztosítottak. Szükség van erre azért, hogy az új viszonyok között a szociológiai kutatás és oktatás lehetőség szerint valóban természetének és funkciójának a legjobban megfelelő helyre kerüljön, s ennek megfelelő szerepet tölthessen be. Ha végigtekintünk ugyanis a hazai szociológia századelőn elindult fejlődéstörténetén, akkor az ismételt megakadályozottság és a hatalommal való szembenállás mellett a politikával önként vállalt, kényszerű vagy rákényszerített ölelkezése tűnik elsősorban a szemünk elé. Az, hogy mit is jelentett ez a valóságban, még feltárára vár. Az viszont már most is egyértelműen megállapítható, hogy a szociológusok igen fontos szerepet játszottak a régi politikai rendszer valódi természetének, működésének feltárában és meghaladásában.

Az itt közrebocsátott interjúmban nemcsak a fentiekkel, hanem a tudományos kutatás jelenlegi lehetőségeivel, a hatalom és a tudomány kapcsolatával, az értelmiség szerepével kapcsolatban is a múltat értékelő és a jövő lehetőségeit befolyásoló gondolatok fogalmazódtak meg.

Tóth Pál Péter

Cseh-Szombathy László

A magyar szociológia új útja — és ami a múltból felhasználható

Az elmúlt év során cikkekbem, tanulmányokban, a Magyar Szociológiai Társaság két konferenciáján és közgyűlésén ismételten megfogalmazódott az az igény, hogy a magyar szociológiának új útra kell térnie, változtatni kell képzési rendszerén, intézményi hálózatán, minősítésének formáin és legfőképpen társadalmi problémakezelésén, a kutatási munkán. Mennyiben értesz egyet ezekkel a nézetekkel?

Teljes mértékben. Magától értetődőnek tartom, hogy az elmúlt negyven év alatt először üldözött, majd gyanakvással tolerált szociológia, amely mind szervezeti formáit, mind képzési struktúráját csak kompromisszumok árán tudta létrehozni, akkor, amikor már nem kell a szociológusokat nagy fenn-

tartással kezelő hatalommal számolni, ezeket a formákat átalakítja. Hasonló a helyzet a kutatások tartalmi kérdéseit tekintve is: amit nem lehetett kimondani, azt most egészen természetesen írhatjuk le, és amely összefüggésekre már nem lehetett utalni, azokat most fokozott mértékben kell vizsgálni.

Nem érzed-e úgy, hogy azzal, hogy elfogadod a szükségességét a gyökeres átalakításnak Te, aki az utolsó 25 évben jelentős mértékben közreműködtél mind az intézményi formák kialakításában, mind a szociológusképzésben, most ítéletet mondasz önmagadról, kétségbe vonod eddigi tevékenységed értelmét?

Még ha a gyökeres változtatás szükségességének elismerése azzal is járna, hogy az emberben kétségek támadnak 25 év munkájának értékét illetően, ezt akkor is meg kell tenni, ezzel tartozik az ember mind önmagának, mind a szakmának. Nem titkolom azonban, hogy nem zárom a kassza készítést ilyen negatív eredménnyel: meggyőződésem, hogy a 25 év szociológiai munkájának sok olyan eredménye van, amelyre a jövőben építeni lehet és amely nélkül nehezebb lenne most neki-ragaszkodni. És ehhez én is hozzájárultam ezzel-azzal.

25 évről beszélsz, pedig köztudott, hogy a szociológiához fűződő kapcsolatod több mint negyven éves. Ez azt jelenti, hogy véleményed szerint a második világháború utáni első kísérlet a szociológia magyarországi meghonosítására nyomtalanul elmúlt?

Nem teljesen nyomtalanul, de a hatvanas évek újraindulásában csupán Szalai Sándor személyén keresztül és sokkal kisebb mértékben az én szereplésemmel működött közre. Az 1946 szeptemberében megalakult, majd 1949-ben a kommunista hatalom által, de az összes hívő marxista asszisztálásával szétvert szociológiai tanszék — vagy ahogy Szalai elkeresztelte a Társadalomtudományi Intézet —, nagy elpuskázott lehetőség volt, sok más ígéretes 45 utáni képződménnyel együtt. Szalainak akkor sikerült Magyarországon a szociológia számára nagy szabadságot élvező műhelyt teremteni, amikor még Európában alig létezett egyetemi szociológiai tanszék — egész Angliában például még csak egy volt —, és a tudomány intézményesülése csak ezt követően indult meg. Szalai nem rendelkezett sok tudományos publikációval, amikor kinevezték, nem volt pedagógiai gyakorlata sem, de inspirálóan hatott hallgatóira, közvetlen munkatársaira, s rendkívüli energiával és ügyességgel teremtett külső kapcsolatokat, szerzett pénzt, könyvet, kutatási lehetőséget. Az intézet megteremtésétől úgy 1948 nyaráig pezsgő szellemi élet folyt, és sikerült már a háború alatti, sőt utáni amerikai publikációkhoz is hozzájutni. Ezeket olvasva egymást serkentettük, segítettük a szakmai ismeretek megalapozásában és a speciális érdeklődési kör alaposabb feltárásában.

Te mint történész hogy kerültél az intézetbe, és mi volt a fő érdeklődési területed?

1945 őszétől Hajnal István szemináriumába jártam és az ő társadalomtörténeti, társadalomfilozófiai munkáit olvastam. Társadalomszemléletemre azt hiszem, mind a mai napig ő volt a legnagyobb hatással. A továbblépés a szociológia felé magától értetődő volt. 1945-46 telén kezdtem szisztematikusan szociológiai munkákat olvasni, Comte-ot és Spencert éppen úgy, mint Durkheimet vagy Cooley-t. Nagy összevisszaság volt az eredmény, és 1946 őszén azt vártam a meginduló szociológiai kurzusoktól, hogy segítenek rendet teremteni az olvasottakban. Különben a történeti háttérrel jó kiindulási bázisnak tartom minden szociológus számára. Szükségszerűen magával hozza a dinamikus szemléletet a jelen társadalmának vizsgálatánál.

A szociológia iránti érdeklődés motiválta a magyar társadalmi problémák megoldásához vezető politika keresése. Hogy ilyen problémák bőven akadnak, azt a családi szemlélet, légkör már a harmincas években tudatosította velem. Apám mint az ellenzéki Kisgazda Párt képviselőjelöltje, képviselője kritikusan nézte és magyarázta a két háború közötti társadalmi és politikai helyzetet, és ezt hallottam barátaitól, társaságától is. A politikusok közül Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Oltványi Imre, a művészek közül Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Egry József vagy Pátzay Pál beszélgetéseiből az derült

ki, hogy meg kell változtatni a fennálló viszonyokat, mert azok ellentétesek a lakosság nagyobb részének érdekeivel és akadályozzák a fejlődést. A tőlük hallottakból az is kitűnt, hogy a változtatás útja nem lehet sem a barna, sem a vörös diktatúra. Milyen irányban kell akkor elindulni? — erre kerestem a választ már a háború alatti évek olvasmányaiban Szabó Dezsőnél, Németh Lászlónál és az akkor sokak által forgatott Ortega y Gasset, Huizinga és Röpke könyveiben. Így közeledtem a szociológusokhoz, nem tudva, hogy e tudomány születésében is közrejátszott hasonló motiváció.

1946 őszén váratlanul meghívást kaptam Svájcba, ahol először a bázeli, majd a genfi egyetemen végezhettem egy-egy félévet. A genfi félév bizonyult fontosabbnak: ott hallgathattam Wilhelm Röpkrét, aki véglegesen meggyőzött arról, hogy a liberális gazdasági rend fölényben van mindenféle politikailag irányított gazdálkodással szemben, és az utóbbiak veszélyesek azokra az értékekre nézve, amelyeket a keresztény hagyományokat a humanista, racionalista elvekkel toleránsan ötvöző budapesti Református Gimnáziumban én is magamévá tettem. 1947 júliusában jöttem vissza Svájcból, akkor, amikor Magyarország történelmének következő negyven évére nézve minden eldőlt, de akkor ez még nem volt ilyen világos. 1947 őszén még nem dermedt meg az egyetemi szellemi élet sem, sőt, nagyon is eleven viták voltak. Ezzel magyarázható, hogy az én fő olvasmányaim ez időben azok műveiből kerültek ki, akik a marxizmussal vitáztak, mint Hayek, Mises, Barone és Schumpeter. A Társadalomtudományi Intézetben belül sem volt titok az én felfogásom, és nem is voltam egyedül: Harsányi János, Perjés Géza és Szabó Dénes társaságában vitáztunk a marxistákkal.

A változás 1948 őszén következett be, s Szalai a politikai nyomásnak engedve először Harsányit, majd Perjést, később — Szabó Dénes disszidálása után — engem tanácsolt el az intézetből. Az ezt követő években Harsányi és Szabó különféle külföldi egyetemeken, egyre nagyobb sikerekkel hasznosította a Társadalomtudományi Intézetben kialakított szemléletet, én Kőbányán mint általános iskolai tanár az írás és olvasás tanításában, Perjés pedig mint kórházi segédápoló az elfekvő betegek gondozásában. Szalai 1950. évi letartóztatásával és tudományos kémkedés miatti elítélésével azután végleg pont került a második világháború utáni szociológia első próbálkozásának végére.

Szalai 1956 őszén rehabilitálták. Volt-e valami kapcsolatod vele ebben az időben, s mit tudsz az 1956—57. évi, a szociológia feltámasztását illető próbálkozásokról?

Szalai 1956 májusában engedték ki a börtönből, s napokon belül találkoztunk. Szokása szerint tele volt optimizmussal, tervekkel. Megkérdezett, hogy hajlandó lennék-e közreműködni az intézet feltámasztásában, amire én igennel válaszoltam. Többször találkoztunk 1956 nyarán és őszén, majd az októberi, novemberi forradalmi napokban Szalai a bölcsészkar forradalmi bizottságban pillanatok alatt hangadóvá vált. Mozgósított engem, valamint Perjést is, aki az egyetemi nemzetőrség szervezetében próbált mint volt ludovikás tiszt valami rendet teremteni. Én olyan titkárféleként nyargalásztam Szalaival. A második szovjet intervenció sem vetett egyszerűen véget az egyetemi próbálkozásoknak: Szalai hivatalosan is visszakapta tanszékét, kapott egy akadémiai kutatói státust, amelyre odavehette Perjést, s pályázatot írtak ki egy szociológus tanszéki tanársegédi állásra, melyet én pályáztam meg. Ezt a pályázatot azonban már sohasem bírálták el, mert 1957 májusában felszámolták a tanszékét, Szalai „be nem járási kötelezettséggel” az Egyetemi Könyvtárba helyezték, Perjést elfelejtették, rólam pedig tudomást sem vettek. A magyar szociológia története szempontjából így 1956—57 csupán életjel volt: azt mutatta a kommunista hatalom felé, hogy 1950-nel nem sikerült mindent lezárni. Ez főleg mint „Szalai probléma” tudatosult, amely Szalai 1956-os rehabilitálása miatt nem volt most már rendőri módszerekkel megszüntethető.

Kevesen vannak a magyar szociológusok között, akik Szalai Sándort annyira megismerhették volna, mint Te, s akik olyan sokféle helyzetben láthatták volna. Mi ma róla a véleményed?

A magyar szociológia történetét nem lehet megérteni anélkül, hogy Szalai Sándor szerepéről ne beszéljünk. Ha Magyarországon 1946 után békés polgári fejlődés következett volna, akkor valószínűleg

mint az egyetem egyik excentrikus professzora vonult volna be a történelembe, akinek voltak jó ötletei, de kapkodó szervezése, lehetetlen vezetői stílusa miatt ezekből nem lett igazán nagy mű, és akinek nem sikerült iskolát teremtenie, bár sok jó ötletet kaptak tőle hallgatói, munkatársai. Az ellenséges környezetben, a szociológia elismertetéséért folytatott állandó harcban, a magyar társadalomtudománynak vasfüggönnyel való elszigetelése ellen viaskodva azonban sokkal nagyobb volt Szalai jelentősége. Nemcsak pozitív tulajdonságai révén szolgálta a szociológia ügyét, hanem sokszor negatív vonásaival, mint például tapintatlansággal párosult agresszivitásával, a hatalom alacsony képviselőivel szembeni megalázkodásával is, feljárnkozásaival levegőt, lehetőséget, hasznos kapcsolatokat szerzett a szociológiának. Nem volt önzetlen, de az ügy fontosabb volt számára mindennél. Csak két általánosan ismert példát említek: megalkuvás nélküli harcát a nagymarosi gát terve ellen és az Akadémia megújulása érdekében kifejtett munkásságát, amelyben még egészségének teljes leromlása sem akadályozta meg. Ami a magyar szociológia fejlődését illeti, nem neki sikerült a szociológia első kutatóműhelyét létrehozni, nem kapott többé sohasem tanszéket, de mások sikeréhez nagy mértékben hozzájárult azzal, hogy állandóan napirenden tartotta a szociológia ügyét, szakadatlanul irritálta a hatalmat a legkülönbözőbb utakon. Bár Szabó Dénessel és Perjés Gézával mi sokszor „mester”-nek hívtuk, igazában senkinek sem lett a tudományos fejlődését meghatározó mestere, viszont kevés olyan szociológus van, aki a vele való érintkezés során ne kapott volna tőle megfontolásra érdemes gondolatokat, ötleteket. Mindig érdemes volt odafigyelni arra, amit mondott, még akkor is, ha ezek rögtönzések, a javasolt formában kivihetetlenek voltak.

Miként indul meg a magyar szociológia 1956 után ismét, és ebben milyen szerepet vállaltál?

Bár elismerem a tudománypolitika fontosságát és a hetvenes évektől fogva egyre inkább kapcsolatba kerültem vele, mindig idegenkedtem tőle és a hatvanas években sikerült is távol maradnom. Ez azt jelenti, hogy bár Szalai révén általában hallottam a különféle kezdeményezésekről a szociológia megtűrését, valamilyen korlátozott intézményesülését illetőleg, én nem mutogattam magam, hogy tessék, itt vagyok, ha a szociológiában valamelyest tájékozott emberre van szükségetek, lehet velem számolni. Így teljesen váratlanul ért, amikor 1962 elején Miltényi Károly, a Központi Statisztikai Hivatalban újonnan szervezett Szociálstatisztikai Osztály vezetője telefonon felhívott és arról érdeklődött: igaz-e, hogy én annak idején az egyetemen szociológiai tanulmányokat folytattam, majd igenlő válaszom után megkérdezte, nem volna-e kedvem az új osztályon dolgozni, a társadalmi problémák vizsgálatában részt venni. Mint utólag kiderült, ez is Szalai egyik, a szociológia elismertetése érdekében folytatott akciójával függött össze.

Mivel foglalkoztál ekkor?

1957 októbertől fogva a Központi Statisztikai Hivatal Nemzetközi Osztályán dolgoztam, ahol nemzetközi életrészt összevetéseivel próbáltam. Nyelvtudásom miatt és a véletlen következtében kerültem a Statisztikai Hivatalba, amely szókimondó és a Rákosi korszakkal szemben kritikus elnöke, Péter György miatt éppen ekkor került a hazai sztálinisták támadásának központjába. Péter hívó marxista volt, elkötelezett kommunista, de szellemi arisztokrata, akit dühített az ostobaság, az elvtelen hazudozás, az értelmetlen megszépítés. Nagy Imre miniszterelnökségétől fogva folyamatosan készített jelentéseket a magyar gazdaság valódi, nyomorúságos helyzetéről, s 1956 nyarán ezeket az egykori titkos feljegyzéseket összegyűjtve meg is jelentette. 1957 tavaszán fő mozgatója volt a gazdasági rend reformjának kidolgozásával foglalkozó munkaközösségnek. Amikor a reformból nem lett semmi, defenzívába szorult, de kommunista múltjának érdemeire való tekintettel átvészelt a sztálinistáknak ezt a támadását, majd 1958 után védernyője alatt sorban megindultak a valóban empirikus jellegű statisztikai vizsgálatok. Két főosztály végezte ezeket: a Mód Aladárné vezette Közgazdasági és a Szabady Egon vezette Népesedésszociológiai Főosztály. Mind a kettőn levegőhöz jutottak az addig inkább csak megtűrt „rossz káderek”, mint Ferge Zsuzsa, Éltető Ödön, Acsády György,

Klinger András vagy Vukovich György. A Nemzetközi Osztály ambíciózus vezetője ehhez az új áramlathoz kívánt csatlakozni, s ehhez toborzott ő is néhány „rossz kádert”, például engem.

Az első munkám az 1958-as magyar és osztrák fogyasztási színvonal összehasonlítása volt. Kisipari módon készült, egyedül számoltattam a hivatalos publikációkból. Sokat olvastam hozzá, kibővítettem a Szalai-féle Társadalomtudományi Intézetben szerzett statisztikai ismereteimet. 1960-ban nekibuzdultam, és a szakirodalomra támaszkodva egy olyan életszínvonal összehasonlítási rendszer kialakítását kíséreltem meg, amely nemcsak a fogyasztást veszi figyelembe, hanem az életszínvonal egyéb elemeit, például az iskolázottságot, az olvasottságot, az egészségi viszonyokat, a halandóságot is. Itt már beleütköztem a hivatal feudális rendjébe: a Nemzetközi Osztály az én vizsgálódásaimmal kalózútra tévedt, a „Nagy Főosztályok” köreit zavarta. Az osztályvezető sürgősen behúzza a vitorlákat és a történeti statisztika irányába indult el. Bár számomra ez sem volt érdektelen, ebből azért megtanultam, hogy akármilyen kis témával is csak akkor lehet nyugodtan, folyamatosan foglalkozni a magamfajta szegénylegénynek, ha valamelyik zászlósúr, vagy -hölgy seregéhez tartozónak minősíti. Ilyen lehetőséget ígért a Szociálistatisztikai Osztályra való meghívás: a demográfus tábor szélén ajánlottak fel egy kis sátrat.

Ekkor kezdtél az öngyilkosságok magyarországi alakulásával foglalkozni?

Igen. Miltényi már néhány évvel korábban rendszeres adatgyűjtést szervezett az öngyilkosságokról, s ennek az eredményei vártak feldolgozásra. Főnökeim azonban nyitottak voltak azon propozíciómmal szemben, hogy ehhez a statisztikai felvételhez csatlakozzék egy reprezentatív vizsgálat, amely az öngyilkosságok körülményeit, hátterét, feltehető motívumait a hátramaradottakkal folytatott interjúk segítségével tisztázná. Teljesen szabad kezet kaptam a vizsgálati program kialakításában, majd a felvételnél is. 110 esetet vizsgáltam meg egyedül, a családtagokkal, a volt munkatársakkal, esetleg lakótársakkal folytatott beszélgetések segítségével. Bár alaposan felkészültem ennek a témának a kutatására — vannak feljegyzéseim még az ötvenes évek elejéről, hogy miként is kellene a témát vizsgálni és amit könyvekből meg lehetett tanulni az interjúzásról, azt én tudtam —, mégis sok meglepetés ért. Az eredmény ennek ellenére sikert aratott, talán túl széles körben is: a Szabad Európa behatóan foglalkozott az eredményeket ismertető tanulmánnyal, minek eredménye az lett, hogy a további publikációkat leállították, és a további jelentések csak belső használatra készülhettek.

Mennyire írhattál szabadon a magyar öngyilkosságokról a publikált tanulmányban?

Nézd, nem írtam le egy sort sem, amit ne hittem volna. Viszont nem írtam le mindent, amire gyanakodtam. Így például nem volt szó arról, hogy az erőszakos tsz-szervezés miatt hogyan lettek az öreg falusi lakosok öngyilkosok. Az viszont benne van a tanulmányban, hogy 1960 táján ug-rásszerűen emelkedett a falusi öregek öngyilkosságainak száma, és a Szabad Európa kimondta a világos következtetést. A nemzetközi összehasonlítás és a hazai történeti adatok — az öngyilkosságnak 1890 óta lezajlott alakulása — alapján azonban nem láttam beigazolva azt, hogy az 1960 körüli viszonylag magas magyar öngyilkossági arányszámok a hazai politikai helyzetre, a kommunista uralomra lennének visszavezethetők. Az öngyilkosságnak mint krízis helyzetben való „megoldásnak” a magyar kultúrában játszott szerepét sokkal jelentősebbnek ismertem fel ekkor, és azt hiszem, hogy a tudati szféra, valamint a személyiség alakulása általában fontosabb meghatározója az öngyilkosság elkövetésének, mint a gazdasági nehézségek vagy a politikai elnyomás. Az öngyilkosságok 1970 utáni meredek emelkedése sem magyarázható közvetlenül az elviselhetetlenné váló politikai-társadalmi helyzettel, bár világos, hogy közvetve a politikai helyzet által megszabott társadalmi viszonyok fejeződtek ki az egyes emberek életének öngyilkossággal lezáruló alakulásában. Sajnáltam, amikor 1964-ben egy időre abba kellett hagyni az öngyilkossági kutatásokat, nemcsak azért, mert sok új kérdés fogalmazódott meg a munka során, hanem azért is, mert kényessége ellenére e téma „nyugo-

dalmas" terület volt, nem vetett fel ideológiai kérdéseket. A marxizmus klasszikusai, az „egyházatyák” nem nyilatkoztak az öngyilkosságról s ezért nem kellett kerülgetni őket.

Mi volt a következő vizsgálati témád?

Az öregség, az öregek társadalmi helyzete és a társadalom elöregedése. Ez is ideológiától mentes terület volt, s ugyanakkor a demográfiai előreszámítások világossá tették, hogy az 1960-as években ugrásszerűen emelkedni fog Magyarországon az öregek száma és aránya. Én a nyugdíjasok helyzetének, életkörülményeinek vizsgálatával kezdtem. Ekkor hajtottam végre az első postai kérdőíves adatfelvételt meglepő nagy válaszadási sikerrel, amelynek alapján a legfontosabb jellegzetességek szerinti megoszlásokat lehetett megállapítani, majd következett egy interjú-felvétel 150 nyugdíjossal. Ezt a vizsgálatot már együtt hajtottuk végre és értékeltük Andorka Rudolfal, aki ekkor került a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárába.

Ekkor alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportja. Milyen kapcsolataid voltak az új intézménnyel?

Kezdetben nem sok. Nem vonzott az intézmény vezetője, Hegedűs András, akit nem ismertem, de akinek politikai múltja nem sok jót ígért számomra. 1958-ban Hegedűst a Statisztikai Hivatal elnökhelyettesévé nevezték ki, s ez a Péter György elleni támadások idején tovább növelte a személye iránti gyanakvásomat. Később, amikor a hatvanas években személyes kapcsolatba kerültem vele, nézeteimet revideálni kellett, pozitív irányban. Hegedűs több volt statisztikai hivatali kollégát vitt magával, de ezekkel sem volt olyan viszonyom, ami a kutatócsoportot közelebb hozta volna hozzám. Ami pedig első kutatásukat, a Gyöngyös környéki vizsgálatot illeti, ebben annyi dilettantizmus mutatkozott meg, hogy bár én is amatőrnek minősültem volna Chicagóban, de még egy jobb nyugat-európai kutatói teamben is, ez mégis felborzolta statisztikus lelkemet. A hatvanas években úgy ítéltém meg, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a legalkalmasabb hely arra, hogy szakszerű szociológiai jellegű vizsgálatokat folytasson az ember Magyarországon, s ne kelljen olyan tételeket leírnia, amelyekkel nem ért egyet.

Milyen volt a viszonyod Szalailal ebben az időben?

Baráti, de a korábbinál lazább egészen 1965-ig. A hatvanas években Szalai nemzetközi karrierje megindul. Egymás után kap külföldi meghívásokat előadások tartására, s tölt hosszabb-rövidebb időt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Mikor hazajön, nagy beszámolókat tart megmaradt két hazai tanítványának, Perjés Gézának és nekem. Mindig rövid távú reményei is vannak tanszékének visszaszerzését illetően. Segít is nekünk: számomra 1964-ben egy UNESCO meghívást szerez egy Norvégiában rendezett módszertani szemináriumra, amelyet Paul Lazarsfeld rendez. Ez volt az első utam nyugatra 1947 után. A háromhetes szemináriumon nagyon sokat tanultam.

1965-ben Szalai megszervezi az ún. Nemzetközi Időmérleg Vizsgálatot. Ez a kutatás volt Szalai tudományos működésének csúcspontja, és e vizsgálat révén jelentősen hozzájárult a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatainak kiépítéséhez. Az időmérleg vizsgálathoz Szalainak sikerült a szakma néhány nagyhírű képviselőjét megnyernie, Phil Converset és Phil Stonet az Egyesült Államokból, Erwin Scheucht az NSZK-ból, Pierre Feldheimet Belgiumból, de rajtuk kívül még sok mást is, — összesen 10 országban hajtottak végre időmérleg felvételeket. Nagyon lényeges volt a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia és Bulgária egy-egy intézetének a részvétele egy nemzetközi szociológiai vizsgálatban, mert ez meggyengítette a szociológia hazai ellenségeinek állásait. A vizsgálatot az UNESCO égisze alatt néhány évvel korábban létrehozott bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Központ szervezte, és a hazai gyanakvó belügyesek számára ez a központ elfogadtatást nyert: a később indított összehasonlító kutatásokban való hazai részvételhez különösebb ellenkezés nélkül hozzájárultak. Ezen a csatormán a következő 20 év alatt a magyar

társadalomkutatók százai tudtak kapcsolatot teremteni nyugati partnerekkel, vehettek részt a központ által rendezett oktató jellegű szemináriumokon, mindez pedig akkor történt, amikor még a nemzetközi kapcsolatoknak nyugat felé vezető csatornáit felett a hírhedt Ösztöndíj Tanács gyakorolta a felügyeletet az éberség jegyében.

Szalai fantasztikus szervezőmunkát végzett nemzetközi szinten: akkor rajta kívül senki más nem tudta volna áttörni azokat az akadályokat, amelyekbe itthon és a többi kommunista országban ütközött. Viszont hiányzott a csapata ahhoz, hogy saját országában, Magyarországon lebonyolítsa az adatfelvételt. Ezért megszerezte a Központi Statisztikai Hivatal segítségét, mely formailag az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának felkérésére bonyolította le a felmérést. Bár a munka oroszánrészt Ferge Zsuzsa végezte, én is szerepet kaptam: összekötő lettem a hivatal és a kutatócsoport között. Itt kezdődik rendszeres kapcsolatom az Akadémia intézetével.

Milyen kapcsolataid alakultak ki a kutatócsoport munkatársaival?

Elég gyér kapcsolatok. Igazán rendszeres kommunikációban csak a csoport két periferikus tagjával álltam, Lőcsei Pállal és Szesztay Andrással. A többiek nem tudtak velem mit kezdeni, én se velük. Nem volt tisztességgel tisztázva a szerepem, feladatam, feljártam az Úri utcába, de ott csak tengtem-lengtem, ami a hivatalos munkám volt, az a Statisztikai Hivatalban zajlott. Ennek az értelmetlen helyzetnek Hegedüs úgy vetett véget, hogy hivatali főnökömmel, Szabadyval közölte: nincs a továbbiakban rám szüksége. Ezzel egy jó időre megszakadt a viszony köztem és az akadémiai műhely között.

Hogyan alakultak nemzetközi kapcsolataid?

Lassan, és főleg a Központi Statisztikai Hivatal révén. A Nemzetközi Időmérleg Kutatás során én is megismerkedtem a külföldi résztvevőkkel, sőt egyesekkel őszinte barátság is alakult ki, amely a mai napig is tart. Egyik szerkesztője lettem a vizsgálatról publikált Use of Time című, jogosan nagy feltűnést kiváltó kötetnek, mégis a jövő szempontjából fontos szereplések, ismeretségek a Hivatal révén teremtődtek. 1966-ban vettem először részt nemzetközi kongresszuson Bécsben, a gerontológiai világkongresszuson, a hivatalban folytatott szociálgerontológiai kutatásaim eredményeit ismertetve. Szociológiai kongresszuson először 1970-ben voltam, Várnában. Négy évvel korábban, Evianban már számottevő magyar szociológus csoport lobogtatta a zászlót, én arra még nem jutottam el. Várnában már a család-szekcióban szerepeltem. Már ezt megelőzően megismerkedtem az amerikai család-szociológusok nagy emberével, Reuben Hillel, amikor Budapesten járt, és felkereste a Statisztikai Hivatalt. Neki sokat köszönhetek, Várnában is felhívta rám sokak figyelmét, majd több kutatói vállalkozásnak beajánlott a világban, s mivel nem hoztam szégyent protektoromra, szaporodni kezdtek a külföldi meghívások. Így jutottam el 1974-ben a torontói szociológiai világkongresszusra, amelynek az egyik család-szociológiai ülését már én szerveztem.

És hogyan alakultak eközben itthon a kutatási lehetőségeid?

Egy ideig nagyon kedvezően. Andorka Rudolfban állandó partnerre találtam; együtt terjesztettük ki új területekre a deviáns magatartások vizsgálatát, közösen folytattuk az öregekkel foglalkozó kutatásokat, és megbeszéljük azokat a kutatásokat is, amelyeket végül csak egyikünk hajtott végre. Egy-egy kutatásban további kiváló partnerekre akadtunk, mint Vukovich Györgyre, Kemény Istvánra vagy Buda Bélára. Baráti és hasznos munkatársi viszony alakult ki Ferge Zsuzsával, melynek produktuma az első magyar nyelvű szociológiai módszertani kézikönyv.

1970-ben megalakult a Statisztikai Hivatalban a Társadalomstatisztikai Főosztály. Ezt a máig tisztázatlan körülmények között, sztálinista ellenfelei által letartóztatott és a fogságban elhunyt Péter György helyébe lépő Huszár István hozta létre, ezzel mintegy ösztönzést adva azoknak a szociológiai jellegű kutatásoknak, melyek a hivatalban már addig is folytak. Tehetséges kis gárda vág neki a

különbéféle társadalmi problémák alapos vizsgálatának. Külső munkatársak is vannak, így Kemény István, aki a szegénységet vizsgálja, a Statisztikai Hivatal égisze alatt. Hamar jelentkeznek az eredmények is: az új főosztály kiadványsorozatát indít, amelyben az egyes témákkal foglalkozó, részletesen dokumentált, szakszerű elemzések jelennek meg. A lendületes munka azonban nem tart sokáig. Tulajdonképpen már a főosztály megalapítása is egy olyan időszakban történt, amikor a kommunista rendszerben a konzervatívok befolyása nőtt meg, s ennek előbb vagy utóbb érződnie kellett a társadalomtudományokban, még a Statisztikai Hivatal vastag falai mögött is.

Miként érintettek az 1972–74-es események, előbb a marxista ideológián belüli leszámolás a konzervativizmus ellenfeleivel, majd Kemény, Konrád és Szelényi megregulázása?

Az előbbi nem nagyon érdekelt. A marxista ideológia mindig teljesen idegen maradt számomra, s a csata a Madách által oly jól leírt homoiusion-homoiusion vitára emlékeztetett. Nem az én ügyem volt és még csak a szimpátiám sem volt olyan erős a méltatlanul kitaszítottak oldalán, mert emlékeztem rá, hogy 1949-ben miként tapsoltak a burzsoá áltudomány, a szociológia felszámolásakor. Az utóbbi viszont már elkésérített. Lehet, hogy tárgyyszerűen nem értettem egyet megállapításaikkal, következtetéseikkel, de itt nem ez volt a lényeg, hanem a bíráló, a független gondolkodás elfojtása.

1975. január 1. már az Akadémia Szociológiai Intézetében talál. Van-e valami összefüggés az új konzervatív kurzus és a Te munkahely-változtatásod között?

Részben. 1973-ban Huszár Istvánt „átvezénylik” a Tervhivatalba, s helyébe az egyik legsötétebb apparatszikot, Bálint Józsefet ültetik, aki addig a párt Gazdaságpolitikai Osztályának mindenható feje volt, s Kádár elleni konspirációja miatt csúszott le a Statisztikai Hivatal élére. Megindul a hivatal nemzetközileg is eismert szakszerű munkájának lezüllesztése, a politikai célok alá rendelése. 1974 tavaszán láttam, hogy innen menni kell. Már korábban sem éreztem igazán jól magamat, mert ahogy feljebb jutottam a számléltrán és főosztályvezető-helyettes lettem, mind több időmet rabolták el az adminisztratív, a menedzseri feladatok, és egyre kevesebb jutott az érdemi, a tudományos munkára. Így 1974 tavaszán elkezdtem új munkahelyet keresni és hamar meg is találtam a Szociológiai Kutatóintézetben. Kulcsár Kálmán, az intézet igazgatója úgy érezte, hogy velem erősítést kap a politikai támadások közepette szakmailag is megrokkant intézete, én pedig addigi ismereteim alapján bíztam benne, hogy okos, korrekt, diplomatikus főnökre találok benne. Nem csalódtam.

A munkahely-változtatás nem ment olyan könnyen: a Statisztikai Hivatal nem szívesen engedett, a Szociológiai Intézetben pedig nehéz volt összekaparni az én fizetésemre valót. Végül is korábbi fizetésem egy negyedével kisebb összegért álltam munkába.

Én az Eötvös Loránd Tudományegyetemen mint a szociológia módszertanának előadóját ismertelek meg. Mikor kezdted az egyetemen tanítani?

Még a Statisztikai Hivatalban dolgoztam, 1972-ben, amikor Huszár Tibor megkeresett, hogy nem volnék-e hajlandó részt venni az induló Szociológiai Tanszék munkájában, a szociológiai vizsgálatok módszerét tanítva. Hozzám hasonlóan felkérte a közreműködésre Ferge Zsuzsát és Pataki Ferencet is, és először mi négyen tartottuk az előadásokat az esti tagozaton megkezdődő órákon. 1973-tól fogva megszakítás nélkül tanítok a tanszéken, legfeljebb előadásaim témája változott: a módszertani előadások helyébe előbb a deviancia témája, majd a családszociológia került.

Mondd, nem érezted-e úgy 1975-ben, amikor a szociológiai kutatások szabadsága nyilvánvalóan korlátozódott, amikor Szelényinek el kellett hagynia az országot, akkor Te, azzal, hogy beállsz az intézetbe munkatárssnak és szerepet vállalsz a szociológia oktatásában, mintegy hozzájárulsz egy Tőled kezdettől fogva idegen politika legitimalizálásához? Hogyan ítéled meg ma ezt?

Családom, iskolám, környezetem jó adag nemzeti érzést plántált belém. Ennek következtében célnak tartottam mindig is, hogy a magyarság fennmaradásához valamiképpen, ha csekély mértékben is, de hozzájáruljak. Ez a fennmaradás nem történhet másutt, mint a Duna—Tisza táján, itt kell megőrizni az etnikai, a kulturális kontinuitást. Megértem azt, aki az idegen uralom alá került országból elmenekül, még ha személyében nincs is fenyegetve, de a magyarság számára veszteségnek tartom, és tartottam mindig is az elvándorlást. A magyar kultúrának fontos része a külföldre kerültek szellemi produktuma, sőt, azzal, hogy kimondták azt, amit itthon nem lehetett, s azt a rádión át eljuttatták az itthoniakhoz, fontos szolgálatot tettek. De mindez céltalan lett volna, ha az itthon maradtak nem használták volna ki a megmaradt lehetőségeket.

A szociológia terén ez azt jelentette, hogy minél több és részletesebb ismeretet kellett szerezni a magyar társadalomról, annak alakulásáról. Elvben elképzelhető volt, hogy ezeket az ismereteket a hatalom felhasználja a társadalom manipulációjához, pozícióinak megerősítéséhez, de a kommunizmus első 15 évének tapasztalatai azt bizonyították, hogy a saját ideológiájának béklyóit hordó, nyakatekert szellemi bukfencekkel elavult tételeit védő hatalom képtelen a tudomány adta lehetőségekkel élni, és önmagát életképessé reformálni. Az új ismereteket legfeljebb ott tudja hasznosítani, ahol azok nem zavarják az ideológiai-hatalmi köröket, mint például a mikrotársadalmi jelenségeknél, egyes demográfiai folyamatoknál, a deviáns jelenségek egy részénél, itt pedig miért ne következzen be a népesség számára kedvező változás? Egészében a magyar szociológia olyan ismereteket produkált az egész társadalom számára, amelyek birtokában tovább lehetett gondolkodni. Megtették ezt az emigráns publicisták, akik szükségszerűen a hazai kutatások eredményeiből éltek, de megtette ezt sok honi olvasó is: kimondták amit a kutató már nem írhatott le.

Ami pedig a szociológiai szakoktatást illeti, ez felkészítés volt a honismereti munka kibővítésére, felkészítés azokra az időkre, amelyek eljövetelét reméltük, de a mindennapi teendők végzése során nem tudtunk a változással számolni. Közismert, hogy 1988-tól fogva a szociológusok milyen nagy számban kapcsolódtak be a kommunizmus felszámolásának irányításába: a tanítványok bizonyos mértékig igazolják mestereiket.

Milyen feladatokat kaptál az Akadémia Szociológiai Intézetében?

Én azzal a kéréssel mentem Kulcsárhoz, hogy ne adjon semmiféle irányító beosztást nekem. Ezt csak részben teljesítette: az Életmód Osztály vezetésével bízott meg. Ez nem volt veszélyes. Az osztály munkatársai tapasztalt, jó érzékkel rendelkező, céltudatos, maguknak dolgozó kutatók voltak, akiket hagyni kellett, hogy kedvükre dolgozhassanak, a munkafeltételeket kellett számukra biztosítani. A magyar szociológia történetéből következik, hogy felkészültségük más volt, mint amit Amerikában megkívnának, de ennek ellenére az eredmény figyelemreméltó volt, és most, amikor fokozni kell a nemzetközi standardok szerinti szakszerűség követelményeit, sok minden felhasználható ennek a periódusnak a produktumaiból.

Ekkorra már véglegesen megállapodtam a családszociológiánál. Ismét elkezdtem interjúkat csinálni: friss házásokat kérdeztem meg a házassággal kapcsolatos elképzeléseikről. Nekifogtam egy családszociológiai kézikönyv megírásának is, amely 1978-ban el is készült. Ennek az írása alatt számomra is rendeződött sok kérdés, illetve a különféle család-jelenségek kapcsolata. A könyv a családszociológia módszertanába is bevezetőt kívánt adni a hazai érdeklődőknek.

Ezzel kívántál hozzájárulni a magyar szociológia professzionalizálódásához?

Nézd, nem kívánom ezt a vitát itt most újrakezdeni a magyar szociológia professzionalizálódásáról, különösen mivel a REPLIKÁ-ban én is elmondtam a magam véleményét. Én úgy érzem, hogy én kezdettől fogva a konkrét témák minél szakszerűbb módszerekkel való vizsgálatát tűztem ki célul mind magamnak, mind kollégáimnak. Az így produkált tudományos eredmények válhatnak tartósan részévé annak a magyar kultúrának, amely a fennmaradás feltétele. Az egyes témák, a kutatási szak-

ismeretek, következtetési eljárások nem rengetik meg az ideológia homokvárát, de kikezdek. Ezért tartom visszatekintve is lényegesnek, hogy olyan munkák jelentek meg a hetvenes években, amelyek egyszerűen nem tekintették lényeges kérdésnek, hogy az adott problémával kapcsolatban mi is a marxizmus álláspontja.

A hetvenes évek végén már a Szociológiai Kutatóintézet igazgatóhelyettese, majd 1983-tól igazgatója vagy. Hogy történt ez, ismervé egyrészt szándékokat, hogy nem akarsz újra vezető beosztásba kerülni, másrészt, hogy tudomásom szerint ideológiai intézmény élére csak az MSZMP tagját nevezték ki vezetőnek?

Én nemcsak hogy nem voltam sohasem párttag, de az is köztudomású volt, hogy nem vagyok marxista sem. Mellesleg Kulcsár sem volt párttag, amikor igazgatónak kinevezték, azután lépett be. Hogy miért vállaltam az igazgatóhelyetteséget? — Jól éreztem magam az intézetben, s úgy véltem, tartozom azzal, hogy ne húzzam ki magamat bizonyos adminisztratív jellegű munkák alól. 1977-ben Szentpéteri István, az addigi igazgatóhelyettes lemondott. Helyette Kulcsár Kádár Istvánt nevezették ki ügyvezető igazgatónak, aki mint jogász — és nem mint szociológus — az intézet üzemeltetésével kapcsolatos összes terhet levette az igazgató válláról. Kulcsárnak egyre bokrosodó egyéb, intézetén kívüli teendői miatt azonban hamarosan szüksége lett egy szaknai helyettesre is. Ekkor álltam kötélnék. A pártközpont azzal a kikötéssel ment bele, hogy a szocialista országokkal folytatott kapcsolatoknál és ideológiai jellegű kérdések megtárgyalásánál nem helyettesíthetem Kulcsárt. Ez 1979-ben történt, s együttműködésünk a következő időkből nemcsak harmonikus, de mindenki számára hasznos is volt. Ellentétben a statisztikai hivatali idővel, tudományos munkát is tudtam végezni, melynek eredménye a házastársi konfliktusokról írott könyvem lett.

1982 őszén választották meg Kulcsárt az Akadémia főtitkár-helyettesévé. Nyomban megkérdeztem, hogy vállalnám-e az igazgatói posztot. Én javasoltam, hogy a magyar szociológia középkorú művelői közül kerüljön ki az új igazgató. Az ajánlott személyekkel azonban nem volt sikerem, és végül 1983 elején megállapodtunk, hogy vállalom a jelölést. Félév kellett a pártközpontnak ahhoz, hogy megeméssze ezt és kinevezzenek, ami azt hiszem, az intézet kollektívájának megkönnyebbülésére történt.

Változtattál-e az intézet addigi munkáját?

Az 1960-as, 1970-es években kialakult Szociológiai Kutatóintézetet én a kutatók köztársaságának tekintettem. Hiányzott már kezdetben a koncentráció szakmai irányítás, az összefogó cél, elképzelés, amelynek alárendelve történt volna a munkatársak kiválasztása. Kulcsár kész helyzet elé volt állítva, és az igazgatóváltás politikai háttere még inkább megkötötte a kezét a munkatársak esetleges cseréje szempontjából. Így érkezett el 1983. Ha voltak is korábbi igazgatói tudományos döntések, amelyekért nem lelkesedtem, ezeket máról holnapra nem lehetett meg nem történné tenni, csak az lehetett a cél, hogy minél hamarabb lezárjuk azokat. Ami pedig az új dolgok megindítását illeti, ezt utódomra kívántam hagyni. 1983-ban, kinevezésemkor 58 éves voltam, s feltett és hangoztatott szándékom volt, hogy csak egy ötéves periódust szolgáljak. Éppen elég példát láttam arra, hogy milyen ártalmassá válhat vezetőre és intézményére egyaránt, ha nem tud idejében búcsút mondani. Így igazgatóságom alatt továbbra is abban láttam fő feladatomban, hogy az intézet munkatársainak kutatási lehetőséget, viszonylag elfogadható munkafeltételeket biztosítsak, s támogassam őket az új kezdeményezésekben. Saját tudományos munkásságomnak természetesen most újból befellegzett, nem is annyira a közvetlen igazgatói teendők, hanem inkább az ehhez kapcsolódó járulékos tudománypolitikai szereplések miatt.

Egyre több feladatot vállaltál a magyar szociológia nemzetközi kapcsolatait terén is.

Ezek kezdetben saját kutatói munkásságomhoz kapcsolódnak. A szociológiai kongresszusokon való szereplések alapján hívtak egyre több családszociológiai vállalkozásba, míg 1978-ban nem kezdeményeztem én is egy felmérést a válások következményeinek összehasonlító vizsgálatára. A kibővülő

ismeretség eredményeként választottak meg az 1982-1986-os periódusra a Nemzetközi Szociológiai Társaság Családszociológiai Bizottságának elnökévé.

1983-ban bízott meg az Akadémia az UNESCO égisze alatt működő bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Központban a magyar képvisellel, az elhunyt Bihari Ottó helyett. 1986-ban az igazgató tanács alelnökévé választott.

Kevésbé sikeres a szocialista országokkal való együttműködés, bár a felszínen minden rendben van. 1988-ban azonban, amikor a bécsi központnak új elnököt kellett választania, a szovjet képviselő közölte, hogy ha netalán engem választanának, akkor ők kivonulnak a központból. Erre a nyugatiak deferáltak.

Nemzetközi szerepléseimet kezdettől fogva arra igyekeztem felhasználni, hogy minél több magyar kollégát kapcsoljak be a kialakuló együttműködésekbe. Sikeremnek tekintem például a rokoni kapcsolatok kutatása terén szervezett vizsgálatot, majd az annak eredményeit megvitató magyarországi szemináriumot, amely több, azóta jól fejlődő személyes kapcsolatot alapozott meg a hazai szociológusok számára.

1988 májusában nyugdíjba mentél mint intézeti igazgató, azonban azóta is fontos szerepet töltöttél és töltesz be a tudományos közéletben. Milyen célok vezetnek és miként látod a magyar szociológia új lehetőségeit, feladatait?

Nagyon megtisztelő volt számomra, hogy a Magyar Szociológiai Társaság 1990. évre elnökévé választott, majd pedig a legtöbb szavazattal engem jelöltek az Akadémia Szociológiai Bizottságába, amelynek azután alelnöke lettem. Mindez azonban senkit se készítessen arra a következtetésre, hogy a szociológia új útjainak kijelölésében nekem döntő szerepem lenne. Gerontológiai kutatásaim eredményei figyelmeztetnek: az öregedés nem jár szükségszerűen a szellemi képességek általános gyengülésével, de vannak területek, ahol vitathatatlan a hanyatlás, és ez az innovatív képesség és a reakció gyorsaság. Valaki 80 éves korában is ragyogóan végezheti a megszokott feladatokat, magas szinten, ha azok bizonyos kialakult rutinok folytatását jelentik. Baj akkor van, ha a körülmények úgy változnak meg, hogy a régi rutinok nem felelnek meg. Lehet, hogy valaki a régi rutinokért nem lelkesedett, azokat kényszer megoldásoknak tekintette, mindig sóvárgott másféle megoldásokra, mégis, ha öregkorban kerül sor a váltásra, zavarban van. A magam esetére ebből azt a következtetést vontam le, hogy mint közreműködő az új út kitaposásához állok rendelkezésre, de a konkrét célok kijelölése, eldöntése már a fiatalabb nemzedékek feladata.

A legfontosabbnak a szociológus képzés átalakítását tekintem. Ez természetesen csak egy általános egyetemi oktatási reform részeként valósítható meg. Nem kell feltalálnunk a puszkaport: a külföldi egyetemek gyakorlata és a gyakorlat eredményei bőven szolgálnak útmutatással. Van, aki a változtatásokat végre is hajtsa: itt érzem, hogy nem hiába tanítottunk az elmúlt közel két évtizedben. Természetesen azok a legnagyobb aduk, akik a hazai képzés után külföldön is tanultak, esetleg doktoráltak; ők tudják leginkább a külföldi praxist itthon is megvalósítani. Nem félek, hogy a megváltozott rendben számunkra, öregek számára egyáltalán ne volna hely: szabadon választható keretben elmondott speciális tapasztalataink egy-két hallgató számára inspirációt nyújthatnak.

Nagy jelentőségű a posztgraduális képzés, melynek kurzussal egybekötött formáját elengedhetetlennek tartom. Itt nem szabad megalkudni, félmegoldásokat elfogadni. Ha az egyes intézmények helyi érdekeire tekintettel a középszert, vagy még annál is gyengébb minőség szóhoz jut a felsőfokú képzésben, akkor ezzel lemondunk az élvonalhoz való csatlakozásról. Bár az előbb elhangzottakból következik, hogy véleményem szerint a szociológia területén szerencsére rendelkezünk olyan előadókval, akik a kívánt színvonalon képesek lehetnek kurzusok tartására, de szigorú válogatásra, és még szigorúbb folyamatos ellenőrzésre van szükség, főleg a hallgatóság véleménye alapján, arra nézve, hogy az egyes előadók miként is feleltek meg az elvárásoknak.

Ma már mindenki számára világos, hogy változtatni kell a szociológiai kutatóhálózat szerkezetén. Ez a hetvenes évek óta már többször elhangzott, de taktikai okok, illetve az esetleg politikai vagy bürokratikus érdekből még rosszabb megoldástól való félelem a tétlenséget tanácsolta. Sokféle érdek érvényesül most is, s ezért értelmetlen valamilyen tökéletes, örök időkre szóló megoldást keresni. Átmenetre kellene inkább berendezkedni, amely alatt a kutatóhelyeknek bizonyítani kellene.

A szociológia számára is az egyik legfontosabb eszköz az előrehaladáshoz a megmértetés megfelelő intézményesülése. Évtizedeken keresztül elég sok pénzt kapott a szociológiai kutatás Magyarországon — bár mindig panaszkodtunk, s abban igazunk is volt, hogy jobban lehetett volna a célokat megválasztani, nagyobb szabadságot lehetett volna a kutatóknak biztosítani. Valójában azonban, a legtöbb szociológus úgy bővíthette kutatását, ahogy akarta, mert az ellenőrzés, szerencsére, formális volt. Nem tekinthető azonban szerencsésnek, hogy az ellenőrzés elmaradt szakmai szempontból is. Az, hogy valaki öt év alatt semmi eredményt sem hozott ki — szép pénzt elkölthetve —, egyáltalán nem volt akadálya annak, hogy a következő öt évre ne pályázzon sikeresen újabb támogatásra. Automatikusan nem jött létre olyan tudományos közvélemény, amely tisztességes bírálatokkal tiltakozott volna a tudományos pénzpocsékolás ellen, s alapul szolgált volna megalapozott minősítéshez. Ezen a téren nagyon nagy értékű lépésnek tartom a REPLIKA megindulását, még ha nem is mindenben értek egyet hangnemével.

A könyvkiadási fronton bekövetkezett összeomlás valószínűleg nemcsak átmeneti válságot okoz a magyar szociológia eredményeinek publikálása szempontjából. A külföldi kiadási helyzet nem sokkal jobb, mint a magyar. Ezért megnő a folyóiratokban való publikálás jelentősége. Az új Szociológiai Szemle célja a szakma számára olyan fórum biztosítása, amely a szakszerűségi szempontoknak eleget tevő, tartalmilag jelentős tanulmányokat tesz közzé. Fontos, hogy emellett minél több olyan folyóirat is fennmaradjon, mely már szélesebb közönségnek szól, és a kutatási eredmények olvasmányosabb közlését teszi lehetővé.

Van-e olyan problémakör, amelynek kiemelt kutatását tartanád célszerűnek az elkövetkező években?

Bár az Országos Tudományos Kutatási Alap továbbfejlesztése során célszerűnek tartanám, ha az Alap kezelői évről évre a pályázatok meghirdetésekor az egyes tudományokban preferenciákat is megjelölnének a szakma illetékeseinek javaslatai alapján, nem tartanám helyesnek, ha néhány témára vetné magát rá a viszonylag szépszájú hazai kutatói tábor. Nem vitatom például a polgárosodás jelentőségét a mai Magyarországon, de e mellett még számtalan téma akad akár csak a társadalmi szerkezet átalakulásával kapcsolatban is. Legyen hely az egyéni kezdeményezésre ilyen szempontból is, és az újszerű témák honorálására az ösztöndíj rendszerben is megfelelő hányadot kell majd biztosítani.

Te magad milyen kutatásban kívánsz részt venni, vagy mit kezdeményezel?

Nem akarok hűtlen lenni eddigi kutatási területemhez, de ezen belül, némi váltással, az értékek alakulásának szerepét szeretném vizsgálni a családok működésének változásában.

Ehhez sok sikert kívánok!

Látlet — némi távolságból

Milyen „látletet” tudsz adni a hazai szociológia jelenlegi állapotáról?

A hazai szociológia súlyos válságban van. Ez a válság intézményi és intellektuális.

1. Kezdem az intézményi problémákkal. A Magyar Szociológiai Társaság mintegy 700 tagjának fele-kétharmada abból él, hogy szociológusnak nevezi magát. Ezeknek ismét a fele teljes időben kutat különféle intézményekben, másik fele oktató.

A súlyosabb problémával a teljes időben kutatók szembesülnek a közeljövőben. Tapasztalataim szerint a szociológiai kutatás eredményei iránt nincs piaci kereslet, tisztán piacgazdaságokban szociológusok oktatásból élnek. Olyan vegyesgazdaságokban, melyekben nagy és gazdag állami apparátusok működnek (ilyen volt a szociáldemokrata Ausztrália vagy a skandináv államok) az állam nagyobbrészt legitimációs okok miatt alkalmaz, vagy alkalmazott nagyobb számban szociológus-kutatókat, de tisztább piacgazdaságokban, mint például az Egyesült Államokban az állami szektor kereslete szakképzett szociológusok, szociológiai kutatások iránt elhanyagolható. A profitorientált piaci szektorban viszont szociológusra nincs szükség, ott csak piac, illetve közvéleménykutatók tudnak megélni, többnyire annyira gyakorlatias munkából, amivel a magára valamicskét is adó szociológus nem szívesen foglalkozik.

A redisztributív állam összeomlásával összeomlik az a kvázipiac, ami a hazai államszocializmusban a szociológiai kutatások iránt jelentkezett. Sok kollégám félreértette az elmúlt egy-két évtized kutatás-finanszírozási gyakorlatát, azt gondolta, hogy valóságos piacon volt kutatási termékei iránt kereslet. Szerintem ez nem így volt. Amit piaci keresletnek vélték, pusztán felpuhult költségvetési korlátú állami szervek bürokratikus presztízfogyasztása volt — ennek pedig meggyőződésem szerint vége lesz (példázza ezt a Művelődéskutató és a Magyar Közvéleménykutató Intézet felszámolása).

Téved az is, aki abban reménykedik, hogy nyugati alapítványok majd életben tartják a meglévő szociológiai kutatóapparátusokat. Nyugati alapítványoktól pénz ugyan csordogálhat, de alapítványok csak a legtrikább esetben tartanak fenn intézményeket, fizetik a kutatókat. Alapítványi juttatásokból terepmunkákat lehet általában csak fedezni. Ilyen körülmények között arra számítok, hogy a következő 2-3 évben a teljes időben tudományos értékű, akadémiai jellegű kutatással foglalkozók száma minimálisra fog csökkenni, a szociológusoknak igen nagy számban más munka után kell nézniük.

A Magyar Tudományos Akadémia szociológus kutatói egy árnyalattal talán jobb helyzetben vannak. Az MTA elkötelezte magát az Akadémia intézményrendszerének a fenntartása mellett. Valóban vannak országok, ahol ilyen típusú intézmények léteznek, ezért ez a kísérlete nem reménytelen, de nem is túl könnyű. Az MTA elleni lobbik erősek, sokan szeretnék a „sztálinista akadémia” szétzúzni, intézményhálózatát megszüntetni, s belőle pusztán az akadémikusok tudós testületét létrehozni. Hosszú ideig úgy gondoltam, hogy az MTA intézményhálózatát az menthetné meg, ha szervesen bekapcsolódhatna a kialakuló Ph.D. oktatásba. Az Athenaeum Egyetem gondolata ezt a célt szolgálta. Úgy érzékelem azonban, hogy az egyetemek részéről igen nagy az ellenállás, s nem lepődnek meg, ha az Athenaeum Egyetemből csak egy koordináló bizottság lenne, mely továbbra is legitim funkció nélkül hagyóna az akadémiai intézeteket.

Igy tehát általában az MTA intézményei is bajban vannak, ezek között különösen nagy bajban van a most kétfelé tartó Szociológiai Intézet.

A főállású szociológus kutatók állás-perspektívái tehát nem fényesek. Az oktatásban foglalkoztatott szociológusok helyzete jobb. Az egyetemi szociológiaoktatás jövőjét nagymértékben befolyásolja, hogy milyen irányban fejlődik tovább felsőoktatási rendszerünk. Abban mintha konszenzus lenne, hogy az eddig egységes ötéves oktatást két szakaszra bontják, az első három év jellege más lesz,

mint a második két éve (vannak akik két év — három év felosztásban gondolkodnak). Ha felsőoktatási rendszerünk egy angol-amerikai típusú „liberális” rendszer felé mozdul, vagyis az első három évet egy B.A.-szerű fokozattal zárják (ez azt jelenti, hogy az oktatás széles bázison kezdődik, s csak késői időszakban specializálódnak), akkor az angolszász tapasztalatok szerint a szociológia iránti kereslet számottevő lehet. Ha viszont az első három évet — s vannak ilyen javaslatok is — valamiféle főiskolai diploma zárja, vagyis kezdetben az oktatás specializált, szakképzés jellegű, akkor szociológiára sokkal kisebb szükség lesz.

Még egyszer hangsúlyoznám, s jobb ha ezzel szakmánk szembenéz: a szociológia „elefántcsont-torony diszciplína”, praktikus haszna csekély, irodalomhoz, történelemhez, művészettörténethez hasonlóan az általános emberi műveltséghez, a világnézet alakításához fontos, de valóságos piaci kereslet iránta nincs, s nem is lesz.

Az egyetemi oktatással kapcsolatban két intézményi problémát látok. A legsúlyosabb, hogy több egyetemen a szociológiát a marxizmus—leninizmus intézetek részeként hozták létre. Ez a szakmát a hetvenes években, a nyolcvanas évek elején irányító kollégáink nagy hibája, ha ugyan nem bűne volt. Ma ezek ellen az intézmények ellen politikai hadjárat folyik, s nincs érdekvédelmi szervezet, mely diszkriminatív „átvilágítások” ellen az itt dolgozó szociológusokat megvédené. Problémát jelent az is, hogy az egyetemi oktatók jelentős részének nincs meg a szakképzettsége, nem szerzett kandidátusi fokozatot, nincs PhD-je. Elvileg nem lenne szabad megengedni, hogy tudományos fokozattal nem rendelkezők egyetemen oktathassanak — ez persze éppúgy áll minden más tudományra, mint a szociológiára. Szociológián belül súlyosbítja a helyzetet, hogy szakmánkban hosszú időn keresztül a rendszerrel való kollaboráció jegyének tekintették a tudományos fokozat megszerzését, s sok kiváló szociológusnak nincs ezért fokozata.

Ennek ellenére általában a jövő az egyetemeken ígéretes. Különösen fontosnak tartanám, hogy az egyetemek a legfiatalabb, most az Egyesült Államokban PhD-t szerző szociológusokat hazacsábítsák, s számukra gyors előrehaladást biztosítsanak. Miért is ne lehetnének huszoneves tanszékvezető egyetemi tanáraink, mint ahogy akadtak ilyenek más rendszerváltások alkalmával is.

2. Szakmánk problémái azonban nemcsak intézményiek, hanem intellektuálisak is.

Intellektuális problémáink is kétirányúak. A magyar szociológia a nyolcvanas években kettészakadt hivatalosokra és ellenzékiekre. A hivatalos szociológia a 70-es évek közepén folytatott tisztogatások megismétlődését elkerülendő — tisztelet a kivételnek — igyekezett megkerülni azt, hogy a társadalom égető kérdéseiről beszéljen, illetve ha ilyen kérdésekkel foglalkozott, akkor kialakított egy olyan elvont nyelvezetet, melyet csak a bennfentesek érthettek. Így lett a szegénységből többszörösen hátrányos helyzet, bürokráciából szakigazgatás, osztályszerveződésből-konfliktusból státus inkonzisztencia. Így nem meglepő, hogy a szociológiai könyvek, illetve egyetemi kurzusok iránti érdeklődés csökkent. Míg a 60-as évek végén, 70-es évek elején divat volt szociológiát hallgatni, s a legjobb képességű fiatalok akartak szociológussá válni, a 80-as évekre a helyzet megváltozott. Szociológia nem versenyképes a politikatudománnyal, közgazdaságtannal. Nagy kérdés, vissza tudjuk-e szerezni a legjobb hallgatókat, válhat-e a szociológia ismét a legizgalmasabb egyetemi tárgygyá?

Az ellenzéki szociológia fontos és izgalmas termékeket produkált (gondolok itt a korai Mozgó Világban vagy a Medvetáncban megjelent írásokra, a Művelődéskutató Intézet és más intézetek belső kiadványaira, szamizdat publikációkra). Ez az ellenzéki szociológia is bajban van. Művelőinek legjobbjai, amikor annak megnyílt a lehetősége, inkább a politikai hatalmat választották, s nem a szaktudomány művelését. Az sem kis kérdés: mi is lesz ennek az ellenzéki szociológiának a szerepe a kibontakozó magyar tőkés társadalomban. Ez az ellenzéki szociológia a szocializmusban a „civil társadalom”, s idővel a nyolcvanas évek közepétől egyre világosabban ennek a tőkés társadalmi-gazdasági rend szempontjából történt kritikája volt. Kérdés, hogy amikor a társadalmunk tőkés renddé válik meg tudja-e ez a szociológia őrizni társadalomkritikai jellegét, avagy az új rend, az új uralmi viszonyok, az egyenlőtlenségek új rendjének az apologétájává válik?

A hazai szociológia történetét a megszakítottság jellemzi. Mennyiben határozza meg ez a múlt jelenünket és mennyiben látsz lehetőséget a negyedik újrakezdésre? Hogyan ítéled a hazai szociológia elmúlt másfél évtizedes tevékenységét? Milyen értékeket tartasz megőrzendőnek, s mely folyamatokkal kell kritikusán szembenézni.

A hazai szociológiának valóban sajátossága, hogy egymástól élesen elkülönülő, egymásra egyáltalán nem, vagy csak kevésbé épülő korszakokra oszlik. Az 1919-et megelőző, marxista vagy a marxizmus által inspirált, a szocializmus eszméjével rokonszenvező, társadalomfilozófiai jellegű szociológiát (melynek legjelesebb képviselői Lukács György, Arnold Hauser, Polányi Károly és Mannheim Károly voltak, s mellyel a magyar társadalomtudomány maradandó hatást gyakorolt a világ szociológiájára) a két világháború között népi szociográfia követte, mely gyökereit inkább a szépirodalomban, mintsem a századforduló magyar történelemfilozófiájában kereste (legjobbjai között a fiatal Erdei Ferencet, Illyés Gyulát, Szabó Zoltánt, Féja Gézáat említeném).

Valamivel részletesebben szeretnék azonban szólni a hazai szociológia harmadik hullámáról, melynek magam is részese voltam, ezért ezt ismerem a legközelebből, legintimebben.

A hatvanas években újrászülető magyar szociológia sokrétű jelenség volt, különböző irányzatai voltak módszertanilag is, társadalomfilozófiaiilag is. Sokunkat, vagy talán legtöbbünket összekapcsolt azonban az, hogy magunkat a létező szocializmusok baloldali kritikusaiként véltük, baloldali szemléletű, kritikai jellegű szociológiát kívántunk művelni.

Igaz, abban, hogy mit értettünk baloldaliság és kritikai szociológia alatt, voltak közöttünk lényeges különbségek. Konrád Györggyel a 70-es évek elején ennek a különbségnek az érzékeltetésére különböztettük meg az ideológiai kritikát és az ideológia kritikát.

A 60-as évek meghatározó szociológus egyénisége Hegedűs András és az akkoriban hozzá nagyon közel álló Budapesti vagy Lukács-iskola a nyugati társadalomfilozófiában akkortájt hegemón szerepet játszó újbaloldali kritikai elmélettel egybecsengve a „létező szocializmusok” ideológiai kritikájára vállalkozott: azt kérték számon a kelet-európai vagy szovjet — magukat szocialistának nevező — társadalmakon, hogy miért nem valósították meg a szocializmus ideálját. Ez a megközelítés tehát létező társadalmak kritikája, valamely idealizált, a szociológus által kívánatosnak talált szocializmus-kép szempontjából.

Mi, Konráddal ideológia kritikával, egy kelet-nyugati kritikai szociológiával kísérleteztünk. Ez alatt azt értettük: nem kérjük számon a magukat szocialistának nevező társadalmakon, hogy miért nem valósítanak meg bizonyos ideálokat — úgy képzeltük ezek a szocialista társadalmak, a szocializmus szép eszméje ilyenre sikeredett —, inkább azt próbáljuk megérteni miért termelik a munkásállam, a társadalmi egyenlőség ideológiáit, amikor nem képviselnek munkásérdekeket és a társadalmi egyenlőtlenségeknek egy új rendszerét hozzák létre az egyenlőség nevében. Mi olyan módszert próbáltunk kimunkálni, mely lehetővé teszi számunkra a szocializmus kritikáját, de anélkül, hogy a létező szocializmusokhoz képest valamely idealizált szocializmus-képet kelljen elfogadnunk, illetve anélkül, hogy a szocializmus kritikánk direkten vagy indirekten a modern tőkés típusú társadalmak igazolását implikálná.

Az ideológiai kritika és ideológia kritika „baloldal” értelmezése is különbözött valamiben. Az ideológiai kritika egy feszes marxi értékrendből indult ki, elméleti érvekkel igazolta, hogy mintegy taxonómiaiilag mely értékek „baloldaliak”. Az ideológia kritikának nem állt rendelkezésére egy ilyen axiomatikusan baloldali értékrend. A mi felfogásunkban a baloldaliság nézőpont: baloldali az, aki a történelmet alulnézetben szemléli, aki a hatalom működésének a demisztifikációjának és a hatalomnak alávettettek érdekeinek az artikulációjára vállalkozik. Ebben az értelemben a mi értelmezésünk szerint a baloldaliság anti-autoritáriánus, elitéket demisztifikáló kritikai szemléletmód; ezért tűnt nekünk a bolsevizmus a maga élcsapat-eszméjével „jobboldalinak”. Az ideológia kritika számára a nézőpont az állandó vagy rögzített és az értékek viszonylagosak. Ilyen értelemben érveltünk például Konráddal a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején-közepén, hogy bár a piacpártiság nyugaton jobboldali, a piaci reform programja a szocialista országokban baloldali, hiszen a piac az első esetben a privi-

legizáltaknak, a hatalmon lévőknek, a második esetben a hatalomnak alávetetteknek az érdekeit szolgálja. Történelemszemléletnek, szociológiai metodológiának ez az alulnézetű szemlélete, ami munkásságomnak valamelyes „népi”, „plebejus”, vagy netán éppenséggel „populista” színezetet kölcsönöz, ami a posztkommunizmus ideológusai szemében nem tesz népszerűbbé, mint a leninisták szemében voltak.

Tény, hogy a magyar szociológia harmadik hullámára oly jellemző kritikai szociológia a hetvenes évek közepétől válságok sorát élte át. E válságban az a tény, hogy a magyar kritikai szociológia ellen adminisztratív eszközökkel felléptek — történeti perspektívából szemlélve — csak mellékes szerepet játszott. Ennél fontosabb volt a kritikai szociológia szellemi válsága. Az ideológiai kritika ellehetetlenült, mivel egy következetesen marxista nézőpontú elemzés — legalábbis egyelőre, néhány évre-évtizedre — tarthatatlanná vált. Az ideológia kritika is feleslegessé vált, mint említettem már a nyolcvanas évek közepére az ellenzéki szociológia elkezdte tudatosan felvállalni, hogy szocializmus kritikájuk a „civil társadalom” vagy szókimondóbban: a nyugati tőkés társadalmi-gazdasági berendezés szempontjából történő kritika. A hetvenes évek végére, nyolcvanas évek elejére a magyar szociológia harmadik hulláma is véget ért.

Kérdetted azt is, hogy lesz-e a magyar szociológiának negyedik korszaka, vagy hulláma, ha igen milyen is lesz annak az arculata? A könnyű válasz erre a kérdésre, hogy most kezdődik a szociológiának, mint szaktudománynak a kora, a szociológia professzionalizálódik. Ebben remélhetőleg van igazság, ugyanis ránkfér több módszertani gondosság, s a nemzetközi szakirodalom alaposabb ismerete. Ennek ellenére nem hiszem, hogy pusztán a tudományosság elveihez való ragaszkodás kialakíthatná szakmánk új arculatát. Szociológiai iskolákat, mozgalmakat mindig meta-teoretikus kérdések integrálnak, s mozgatnak.

Ha lesz a magyar szociológiának új korszaka, vagy iskolája, az valószínűleg mégis ismét inkább ideológiai mezők mentén fog kialakulni. A liberális kapitalizmus eszméje nagy reneszánszát éli ma Közép-Európában, s ennek az adekvát szociológiai elmélete még nem fogalmazódott meg. Amint Hayek, Milton Friedman, a neo-klasszikus közgazdaságtan uralja a magyar közgazdaságtudományt, úgy bizonyosra vehető, hogy a hazai szociológiában is — vállaltan, vagy a szaktudományosság pozitívista köntösébe bújtatva, tiltottan — egy liberális kapitalizmus eszme és értékrendszerét az ideális értékek szintjére emelő társadalomelmélet hegemoniáját várhatjuk. Neo-funkcionalizmus, a racionális cselekvés elmélete azok az elméleti orientációk, melynek a témyerésére számítok, mihelyt kollégáimnak elegendő lesz a politizálásból, s több idejük jut kutatásra és az elméleti kérdések végiggondolására.

Titokban remélem persze, hogy véglegesen nem áldozott le azért a nap annak a kritikai szociológiának sem, mely iránt én elköteleztem voltam és maradtam. Akadnak talán olyanok, akikben — a társadalom növekvő egyenlőtlenségeit látván, a társadalmi uralom új mechanizmusaival szembesülve — idővel a liberális kapitalizmus iránti eufória enyhül, s ha nem is számítok arra, hogy a magyar tőkés társadalomnak egy ideologisztikus szocializmus-képből kiinduló kritikája, a szocializmus történelmi kudarcával a hátunk megett, a belátható jövőben bánniféle számottevő szerepet játszhatna a hazai társadalomkutatásban, de ilyen ideológiai premisszákat nem igénylő, az előbb használt értelemben „alulnézetű”, immanens kritikai szociológiának azért még lehet valami szerepe a következő években, évtizedekben.

Lehet persze, hogy tévedek, s három évtized után mégiscsak igaza lett Daniel Bell-nek: valóban elérkezett az „ideológia vége”, vagy divatosabban Fukijama-val szólva a „történelem vége”. A liberális kapitalizmus végső győzelmével végetért a történelem, illetve a társadalmi fejlődésnek az a többutas jellege, amit közhelyszerűen történelemnek értelmeztünk. Ebben az esetben persze — Marcuse-val szólva — az „ész második”, vagyis nem igazoló, hanem kritikai dimenziója is funkcióját veszíti. E fejlemény nemcsak a történelem végét jelezné, hanem annak a tudományágnak a végét is, amit én szociológiaként értelmeztem vagy próbáltam meg művelni. Bár nem minden szociológia kritikai, sőt, talán a legtöbb szociológus nem kritikai gondolkodó, de a diszciplína egészét én mégsem tudom elképzelni a kritikai képzelőerő nélkül.

Milyennek szeretnéd látni a hazai szociológiát és intézményrendszerét?

A kérdésre már tulajdonképpen válaszoltam, több vonatkozásban is. Néhány összefoglaló gondolatot mégis mondanék, nem is arról, hogy milyennek szeretném a szociológiát látni, hanem, hogy milyen lesz feltehetőleg szakmánk jellege és intézményi rendszere mire új, tőkés típusú társadalmi-gazdasági rendünk konszolidálódik.

Mint említettem, biztos vagyok abban, hogy a kutatóintézeti hálózatok lényegesen csökkenni fognak, s Magyarországon is a szociológusok fő foglalkozásává az oktatás válik. Ha felsőoktatásunk nem a korai specializációra törekvő főiskolai modell felé, hanem inkább az angolszász liberális oktatás B.A. — M.A. modellje felé fordul, akkor az egyetemi oktatásban szakmánknak óriási jövője lehet.

Ezeket a lehetőségeket azonban csak akkor tudjuk kihasználni, ha egyszerre két vonatkozásban is javítunk szakmánk teljesítményén. Egyrészt a magyar szociológiának tovább kell professzionalizálódnia. Ez nagyobb módszertani, technikai tudást, gondosabb kutatást, a korszerűbb, tudományos, hipotézis-tesztelő kutatási stílus alkalmazását jelenti. Nem lehetünk azonban sikeresek az egyetemi oktatásban, ha ez a professzionalizáció a szociológia társadalomkritikai funkciójának a helyébe lép. Csak az a szociológia lehet versenyképes az egyetemek piacán a hallgatókért folyó versenyben, mely a szakmai hozzáértést párosítja az esetenként akár szenvedélyes társadalomkritikai szemléletmóddal.

Losonczi Ágnes

„Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük”

Sokat beszélnek a szakma válságáról. Te, aki ősz óta igazgatója vagy a vári Szociológiai Intézetnek hogyan látod ezt?

Más kérdés a szakma válsága, vagy pontosabban válság érzete és más az igazgatás. A kettőnek csak az a köze egymáshoz, hogyha nem lenne válságérzet vagy veszélyhelyzet, akkor nem biztos, hogy nekem kellett volna a szétválás után itt igazgatónak lennem. Én az „átvezetést” egy évre vállaltam el, hogy az intézet önálló vári részlegét stabilizáljuk. Amint a helyzet megnyugszik, visszatérek a kutatáshoz, hiszen amióta főleg intézetépítéssel, léterősítő, sőt igazoló akciókkal vagyok elfoglalva, és az elemi munkafeltételek megteremtésével küszködök, éppen kutatni nincs módom. Pedig hát azért, és csak azért érdemes szociológusnak lenni.

Úgy gondolod, hogy érdemes szociológusnak lenni egy szakmában, amelynek az intézményes keretei összeomlani látszanak, szakmai önbizalma megrongálódott, s közben elveszti legjobb embereit, akiket a nemzetközi tudomány, a politika, sőt még az „üzlet” is magához vonz?

Én úgy látom, hogy tényleg nagy adomány ebben a szakmában lenni. Nem egzisztenciálisan, mert nyomorult a bérünk és bizonytalan az életünk. Nem az elismerés miatt, hiszen ma sem szeretik sokkal jobban a szociológiát, mint korábban, pontosabban másképpen nem szeretik. Hanem mert a világ egyik legizgalmasabb társadalmi átalakulását éljük át, amelyben részt venni, megfigyelni és elemezni komoly szellemi feladat. Meg azért is, mert egy demokratizálódó társadalom működésének „sine qua non”-ja, hogy legyen mindenki számára hozzáférhető, mindent átható társadalomismeret.

Hogyan látod a szociológus szerepének változását, hiszen egyfelől megszűnt a szakma ellenzéki szerepe, a kritikai reagálás, másfelől pedig a hatalom nem igényli a társadalomtudomány legitimáló funkcióját?

Ez a változás legalább annyira megszabadulás, mint — nem egészen helyénvaló kifejezéssel — vesztesség a szakma számára. Végül is a „muszáj-herkuleség” vagy „muszáj-prófétaság” szerepébe a történelmi helyzet miatt szorultak a szakma prominensei, nem lévén nyílt politikai élet, szabad demokratikus ellenzék és szabad sajtó. A szociológia a maga kvázi bizonyításai alapján elmondhatta azt, amit a politikában és a sajtóban nem lehetett elmondani a szó és gondolat elnyomása miatt. Dehát ez pótlék volt, aminek az elvesztése mindenki számára nyereség.

Régebben, ha valami „fontos” elhangzott a szociológiában, akkor sokkal „nagyobbat szólt”, mint ahogyan ez egy normális demokratikus társadalomban hangzott volna. Ma nagy a hangzavar, s ebben a hangoskodó, izgatott légkörben még annyira sem hallatszik a szociológia hangja, mint amennyit valóban „szól”. Nem csoda, hogy szakmai berkekben gyakori az ebből keletkező frusztráció érzése. A szociológiáról hol dicsérsőleg, hol kritikaként mondták, hogy a politikai „pikantéria” és az „áthal-lások”, pótolta a szakmai színvonalat. Az igazságként ható szociológiai valóság egy „igazságüres térben” valóban felerősítette a szociológiai munkák jelentőségét. Én mégis azt hiszem, nemcsak ezért voltunk Nyugaton érdekesek és itthon népszerűek. A szociológia nagyon fontos és mély ismereteket adott a társadalomról, s látható, hogy közös gondolkodási értékévé vált.

Ugyanakkor nemcsak az úgynevezett ellenzéki vagy a hatalomtól magát távol tartó szociológia vesztette el támogató közönségét és ennek nyomán a fontosság tudatát, hanem a hatalom legitimálására, illetve korrigálására vállalkozó szociológia is. A szocializmus utolsó korszakának elbizonytalanodott hatalma valóban kérdezett a szociológiától és a tudománytól, és támogatta is a kutatásokat pénzzel és új intézmények létrehozásával is. De — az Úristen kőből is teremt ellenzéket —, a szoros felügyelet alatt szolgálatra létrehozott intézetek, még a hatalomhoz legközelebb lévő, legapologe-tábnak készülő szociológiai munka is, éppen tisztességes tényfeltárása eredményeképpen kritikussá vált, és opponálta azt, ami létrehozta. Ma erre a szociológiai „szolgáltatételre” sincs igény, az új hatalom legitim, bizonyos értelemben „friss társadalmi tapasztalattal” jött, és még nem idegenedett el annyira, amennyire egy megcsontosodott hatalommal ez megtörténhet. (Bár az eredetet meghatározó társadalmi kör önmagában is behatárolja az ismereteket.) Kevésbé is látszik az, hogy kíváncsi lenne a társadalmi folyamatokra, mintha a véleménykutatás elég lenne a társadalmi ismeretekhez, még az is lehet, hogy megzavarná nehezen fenntartható látszatbiztonságát.

A szakmában viszont rossz közérzetet szül a társadalmi fontosság elvesztése, miközben még nem mindenki találta meg a hangját és a feladatait. A kutatás ebben a napról napra formálódó — vagy formátlanodó — átalakulásban, műfaja szerint sem képes adekvátn gyors válaszra, hiszen akkor szükségképpen megreked a felületi jelenség szintjén. Kutatni időigényes és aszketikus munka, most pedig az izgatott légkörben gyors és lehetőleg nagyon rövid választ kívánnak.

Ma nem is piac, hanem nagyvásár van. Tülekedés hatalomért, szóért, döntésért, sokféle elképzelt igazság érvényesítéséért. Egymást túlkiabáló, a „portékákat” agresszíven áruló nyüzsgésben mindent egy kicsit rikitóbban, látványosabban kell találni annak, aki figyelmet akar kapni, vagy csak egyszerűen azt akarja, hogy meghallják. Nagyon észnél kell lennie a társadalomkutató szociológusnak, hiszen a gondolkodáshoz csend kell, az elmélyült elemzés időt, a kutatói szemlélet bizonyos fajta távolságtartást kíván. Aszkézis nélkül nem megy, pedig a „piac”, a küzdelem a fennmaradásért nem errefelé vonzza ma a kutatókat sem. Nagy önmegtartóztatás kell ahhoz, hogy valaki vállalja a kutatás szívós, kevésbé, legfeljebb késleltetve, vagy sose jutalmazó eredményének eredménytelenségét, s az ehhez szükséges szerénységgel kutassa a világot. Pedig csakis a társadalom mély folyamatait feltáró munkák fogják majd meghozni a mindenki számára oly fontos ismereteket.

Az se kis feladat, hogy a kutatók ne vesszenek el a mindennapiság útvesztőiben menthetetlen torzító indulatai közt. Az hogy az előítéleteket, köztük még a saját előítéleteiket is tudják kívülről látni. Kétségtelenül van ebben a feladatban valami münchenhauseni: hajunknál fogva kiemelni magunkat úgy a mából, hogy azért az érzékelőképességünket el ne veszítsük. Mégis úgy gondolom,

ha nem is tudjuk felemelni azt a kosarat, amiben benne ülünk, kötelességünk legalább néha kiszállni, körbejárni, megnézni, aztán akár vissza is lehet szállni bele.

A válságra visszatérve, aggódva figyelem, hogy saját kollégáink tartják a sírbeszédeket a kutatói szakmáról, amikor soha ennyi feladat, soha ilyen izgalmas lehetőség és valóságos szabadság nem volt. Ha ők szinte élve elparentálják az intézetet, a kutatómunkát, akkor mit mondjanak — ha vannak — ellenségeink?

Úgy látod, hogy átmeneti az oly sokat hangoztatott válság?

Ebben sem vagyok jó. Én azt mondom, hogy abban a pillanatban, ha a feladatok szemszögéből nézzük a szakmát, nincs válság. A válság, ha van, elsősorban az intézményes finanszírozás, másfelől az önbizalom válsága. Ebből ki kell, hogy nőjünk és ki kell hogy jöjjünk. A szakma azért nem lehet válságban, mert rengeteg a feladat, mert hihetetlenül izgalmas időket élünk, mert a jelen kutatásán túl még sok adósságunk van a múltból is. Márpedig amíg maradt el nem végzett munka, ami szociológusokra vár, addig nem válság van, hanem szűkség. Lehet, hogy ezekhez a feladatokhoz még nem alakultak ki az új korszaknak megfelelő keretek, vagy éppen azokat akarják kihúzni alólunk, amelyek szűkösen ugyan, de még megvannak. (Például az intézethálózat veszélyhelyzetben van. Emellett szorít a költségvetés, amely a kisebb ellenállás irányába szűkíti a támogatás kereteit. Ha rosszalkodni akarnék, mondhatnám, hogy a tárcanélküli miniszterek autóhasználatának költségei két intézet társadalomkutatóinak bérköltségével egyenlőek.)

Tényleg, elképesztően izgalmas lehetősége van ma egy nyitott szemű, életet és társadalmat figyelő szociológusnak. Én szellemi lehetőségről beszélek. Végül is az, ami itt Közép-Kelet Európában történt, és ennek nyomán az egész világban lezajlott, ez a világrend átalakulása. A mi világunk pedig, éppen sajátos helyzete miatt, mintegy sűrítetten tartalmazza ennek az egész átalakulásának egy speciálisan érzékeny szeletét, szinte kvintesszenciáját.

Kelet és Nyugat között, mindkettő hatásával gazdagodva és megterhelve élte át történelmét, azok értékeivel és ártalmaival küszködött elfogadva, ellenállva, integrálva gyarapodott és károsodott egyszerre. *Itt Európában* — mindig bosszant a „megyünk Európába” szlogenje —, olyan országban élünk, amelyiknek a gondolkodói, de technikája, értelmisége és munkásai egyszerre szeretnének és tudnak is a világ részeként polgárok és ugyanakkor magyarok lenni. Nemzeti kincsekkel és világaspirációkkal, *csak* ide gyökerezett, de *másutt is* megértett művészeti kifejezéssel és innen táplálkozó, de *másutt is* érthető tudományos képességekkel. Ha a mostani elválasztó gyűlölködés szításának idején e szerint próbálják megosztani az országot, a társadalom valóságos mélységeiben nem létezik ez a megosztottság, — hiszen lakói mindig is magukba gyűjtötték értéküké formálva mindazt, amit a világ oly sokféle forrása táplált.

Ha az ember a sors különös félkegyelméből erre a tájra született, itt élhette át és élhette túl — a túlélők többszörös büntudattal teli diadalával — ami a századból neki jutott, még hozzá szociológussá is vált, és ennek a társadalomnak az ismeretét választotta hivatásául, annyi előnye legalább van, hogy nem marad feladat nélkül. Már ha csak figyelni, ha csak követi ami van, ha megkísérli megmagyarázni bármely szeletét is ennek a világnak, az nagy próbatétele a szellemnek. Itt élni és a többszörösen tudatosnak kikiáltott társadalmi „átalakítást” figyelni és átgondolni: mi is történik, ez társadalmi és szellemi tett. Egy kínai átok: „Legyen neked érdekes életed”, nálunk valóban megfogant. De egy társadalomkutatónak az érdekes élet érdekes munkát ad. Irigyelt és példaként emlegetett nyugati kollegák ugyan mit tudhatnak arról, amit itt mi magunk átélhettünk valóságban és gondolatban!

Rengeteg a feladatunk, nem kevesebb, de sokkal több, mint amit az előző rendszer idején el lehetett végezni. Először is, mert valóban van szabadság, a fogalom negatív és pozitív értelmében: az elnyert szabadság, hogy megszabadultunk korlátozottságainktól, és a pozitív szabadság, hogy minőségileg más élet- és gondolkodásteret nyitott. Sok a pótolnivalónk. A túlélő társadalom nagyon is jelen van a mély struktúrában, a mentalitásban, a reflexekben, az értékekben, s mint látjuk, összeomlása

mélyébe egy eltűntnek vélt rendszer társadalmi töredékeinek folytonossága kerül felszínre, egy gyökerében és feltételeiben mindkét előző rendtől eltérő, új társadalom kialakulása során. Ezek mélyebb elemzésével is adósok vagyunk.

A társadalomismeret azért is kell, mert túl sok a látást torzító pro és kontra indulati elem, amely az önerősítő, öngazoló ideologikus elemekkel keveredve gyengíti az eligazodást. Ezt lenne jó mélyebb elemzéssel, a társadalmi tényeken és ismereteken alapuló minőségi analízisével megismerni és kontrollálni.

A jelenlegi átalakulás tudatos elemei, a szándékok és a bekövetkezett változások napról napra valami előre nem látott új, jelenséget hoznak létre. Valójában megint egy elképesztő társadalmi kísérlet kellős közepében vagyunk, aktorai és szenvedői, másítói és elviselői valaminek, miközben figyelünk és gondolkodunk, feltételezünk és tévedünk. S a legokosabb előrebecslőink rokonszenves tévedéseinek végigkísérése több posztgraduális tanfolyammal felér.

A szociológia nem lehet válságban, amíg feladata van, amíg társadalmi kíváncsiság élteti. Ha nem lenne kíváncsiságunk, ha kiürült modellekkel játszadoznánk, ha üres elméletieskedéssel töltenénk fejünket és az időt, ha unalmas iskolamesteri feladatokkal morzsolnánk ismételve a megunt, lejáratott tudományt, vagy tizedik provinciájává válnánk harmadrangú amerikai egyetemeknek, akkor lehetne válságról beszélni.

A feladat így, ahogy mondd kétségtelenül óriási, a kérdés az, hogy van-e hozzá erő, s találás-e — a Te szavaiddal élve — aszkétikus, kíváncsi, szerény kutatókat? Ha jól tudom, éppen töletek, illetve a ti környezetetekből mentek el a legtöbben külföldre, illetve a szaktudomány helyett a politikát választottátok.

Így igaz. Különös a mi intézetünk története: hol a rossz sors, hol a jó sors viszi el tőlünk jó szociológusainkat. Két évtizeddel ezelőtt a politika nem tűrte őket még az intézetben sem, most meg a politikai elit hiánya szívja át őket a döntési hatalomba. Az üldözés idején még az országból is el kellett menniök, bár tudjuk, fontos külföldi katedrákon bizonyították, hogy azért a magyar szellemi élet még az elnyomatás körülményei között is tud versenyképes elméket produkálni. Most a nemzetközi szívás és a hazai ön- és közérdek viszik ki a legversenyképesebb, legkonvertibilisebb tudású kutatóinkat a külföldi egyetemekre.

Intézetünk és az intézethez kapcsolódó szociológusok elvesztése valójában országos nyereséggé változott, s a nemzetközi nyitás kölcsönös gazdagodással is jár. De ne tagadjuk itt a gondokat: szégyenletesen alacsony a fizetés az akadémiai intézetekben, egyszerűen nem elég a megélhetésre. A külföldi munkavállalás még a legjobban idekötődő embereknél is létszükséglet, fellelegzés a gyötörő jövedelmi gondoktól. Nem is szólva a külföldi munkák szellemi és presztízszenvelő jelentségéről. Nincs semmi, amit a „szürkeállomány” várható kiáramlásával szemben ellenértékként nyújtani tudunk. Ehhez komolyabb tudománypolitika és kevesebb restrikció kellene.

Ami pedig a hatalomba kerülő szociológusainkat illeti, nem egy közülük szellemi segédmunkásként volt kénytelen dolgozni a tudomány perifériáján, mindenki szégyenére. A hivatalos tudomány korábban többet közülük meg sem tűrt. A kelet-európai libikóka szerint kiszorítottáguk most hatalomba fordult. A szakma aggódva figyel, hogyan küzdenek a szellemi élettől oly annyira eltérő politikai mezőben. Hogyan tudnak a független értelmiségi lét szellemi szabadságából átlépni a hatalom és politika ezerszálú szövevényének oly annyira más küzdőterére, a taktikai megfontolások világában szellemi erejükkel érvényesülni. Szociológusi és élettapasztalataik nyilván jól szolgálják cselekvéseiket, hatalmi tapasztalataik pedig, ha visszakerülnek, beépülhetnek majd szellemi alkotásaikba.

Nagyobb gond és öröm a nemzetközi vonzás. Nemzetközi nyitás, megszabadulás bezártságunktól, egyirányú elkötelezettséginktől, betokosodott gondolkodásmódoktól. Ugyanakkor a nagy nemzetközi jövés-menés, az ajánlkozások, kihívások olykor a kelet-európai országok közötti vetélkedéssel, olykor belső versengéssel járnak, mindenképpen új képességek kifejesztését, többek között másféle önprezentálási tudást is igényelnek. A nagy nyitottság a felszabadultság érzése mellett valami sajátos köz-

érzeti „térisszonnyal” jár. A különböző kihívásokra hol a túlzott önbizalom, hol a szorongó kisebbségi érzés a válasz. S az aggodalom, hogy piacképességünk, verseny és állóképességünk, a sokat emlegetett szürke állományunk, vajon akkor is állja-e majd a versenyt, amikor a keleteurópaiság diszkrét bája már nem jelent vonzerőt, s a hivatalostól eltérő, deviáns politikai habitust már nem jutalmazták.

Látsz-e valamilyen különösen fontos metódust vagy témát, amit különösen előnyben részesítenél?

A társadalom megismerésének, adekvát feltárásának sok módszere van. Nagy, bár nem új hibánk lenne, ha a nagy szabadságunkban megint rohannánk egy lehetséges módszer, egy lehetséges magyarázat felé. Vagy, ha egyetlen lehetséges tudományos keretszervezetet, vagy egyetlen lehetséges oktatási elképzelést valósítanánk meg. Olyan sokat voltunk provincia, ami mindig „a” csodált, kötelező, avagy kényszerített Birodalmi Központnál akar „jó” lenni, líhegve elfogadottá válni. Nem kellene most megint provinciává válnunk! Tanulni fontos, be kell hozni az elmaradottságunkat. A nyugati világ jó kutatói nagyon sokat tudnak, amit mi nem, de mi is nagyon sokat tudunk az eleven társadalmi érzékelésből, amit a legragyogóbban képzett graduate diák sem tud. Sokféle módon lehet társadalmat kutatni és arról gondolkodni. Két eltérő példa: ahogyan Bibó tette, — akire mostanában egyre kevesebben hivatkoznak, — vagy például az irodalmi szociográfia, ahogyan Csalog Zsolt műveli. Mindegyik műfaj másképp gazdagítja a társadalmi ismereteket. Őrizzük meg ezt a sokféleséget, a sokféle megközelítést, és fordítsuk figyelmünket arra, amit senki más úgy, ahogy mi, meg nem tud érteni. Hagyni gondolkodni, hagyni újat keresni, hagyni dolgozni. Lassan terem a kutatás igazi eredményt. Gyors, önerősítő választ várnak — ha egyáltalán választ várnak — a pénz osztogatói, de nem lenne jó korai eredménnyel pótolni a valóságos tudományos feltárás eredményét.

Az aszkézis, úgy gondolom, hogy nem divatos, de szükséges erény ma is. Kell, legalábbis néha, hátrébb lépni a nyüzsgéstől, elvonulni a látványosságtól. Az elmélyült gondolkodás, a szívós, makacsul koncentrált kutatás nélkülözhetetlen a szellemi alkotáshoz. Az értelmiséget körülvevő vonzásokban: a hatalmi csábításban, — hátha lehetne tenni! a pénz vonzásában, — hiszen lehetne keresni! a felkapó divatokban — fel lehet tűnni! Mindezekkel a csábításokkal és kísértésekkel szemben volt, van és lesz egy csendes, szívós, szerény, mégis kutatni akaró szabad szellem, ami megkeresi és megteremti a maga soha igazán meg nem fizetett, munkájához mérten soha igazán meg nem becsült, sem a bel-, sem a külvilágtól soha igazán adekvát reflexiót nem kapó munkáját és életterét. Valamennyiünknek figyelni kellene, hogy ezek a szerény kutatók megkaphassák az élet- és munkalehetőséget. Mert ez a makacs szívósság az, ami megteremti a szükséges társadalmi tudás alapjait.

Egy másik kérdés, ami mostanában gyakran kimarad, a professzionalizmus jogos igénylése idején, a magatartás és a szemléleti mód. Hiába cél és metodológiai alapelv, úgy gondolom, hogy a szociológia, amikor a társadalommal foglalkozik, sohasem lehet igazából értékmentes és sohasem maradhat értelemmentes. Nem nézheti úgy a világot, mint egy bogarász — bár lehet, hogy az is empatikus a bogarakkal. Néha azért az ember felkiáltana, mint abban a sokszor emlegetett lövészárokban a világháborúban: „Vigyázzatok, itt emberek vannak!” Nem lehet egyszerűen „eltávolítani a tárgyat”, elidegenedetten kutatni, itt emberek élnek, akik már végigélték egy tragikus társadalmi kísérletet, áldozatai és küzdői annak. A szociológus soha nem lehet annyira „objektív és értékmentes”, hogy ne legyen állandóan a szeme előtt: „Vigyázzatok emberek: emberek!..” Egyébként ez az egyik összetartó ereje a mi vári intézetünknek, ezért szeretek a kollegáimmal együtt dolgozni.

Úgy tudom, most Te és osztályod, az átalakulás humán feltételeivel foglalkoztok.

Igen, ez érdekel, az átalakulás humán feltételei és következményei. Én eddig is az emberen próbáltam „lemérni” a makro társadalmi folyamatok hatását. A klasszikus alapállás szerint: minden dolgok mértéke az ember. Az én kutatási fókuszpontom nem az elit és nem a hatalom. Azok oldaláról közelítem meg a társadalmat, akik kimaradnak a hatalomból és kimaradnak az értelmiségi elit ön-

képviseléstől is. Egyébként ez az eltérés volt a zenei könyveim szemléleti alapja is, ez vezetett az életmódhoz, a mindennapi ember mindennapi küzdelmeihez és legutóbbi munkám, az egészségkutatás, a népegészségi állapot még egyértelműbben a sérültekre, betegekre és az egészségért való küzdelemre koncentrált. Ezért mentem mindig az ország széleire kutatni: Békésbe, Zalába, vagy legutóbb a pesti agglomeráció nehéz helyeire. Még a hely kiválasztásában is azt igyekeztem kifejezni, hogy nem a központnak kell hangot és hangsúlyt adni. Mondták is, hogy a nézőpontom plebejus — ez rosszallás volt —, szemléletem relativista.

Most mindenki az oktatás-kutatás kapcsolatának szükségéről beszél, s előnyben részesítik az egyetemi tanítást a kutatóintézetekkel szemben. Hogyan látod a kapcsolódás útjait?

Való igaz a szakadás az oktatás és kutatás között, és az is, hogy sokkal termékenyítőbb kapcsolat kell legyen e két egyaránt fontos funkció között. Én a kutatás és oktatás kérdésében a ma eluralkodni látszó nézetektől eltérő állásponton, különvéleményen vagyok. A kutatásra fenntartott intézmények léte valóságos vívmány, nem véletlenül irigyeltek ezért nyugati barátaink és kollegáink bennünket. Kutatni kell, különösen ma és a társadalomtudományban, mégpedig komoly koncentrációval, hogy — egyszerűen szólva — legyen mit tanítani. Most mintha csak az amerikai modell lenne irányadó, pedig itt vannak a franciák, a maguk párhuzamos, kettős kutatóhálózatával, vagy a németek, az egyetem és intézetek kettős rendszerével. A kutatás és oktatás vitájában megint indulatok vannak és nem csak gondolatok vagy célszerűség. A kutatás intézményeit a társadalom szellemi gazdagodása érdekében éppen úgy fenntartandó és fenntartható intézményeknek tartom, ahogyan a „piacon” életképtelen, de szellemi létünk számára fontos kifejezési módok őrzését a művészetekben. A kultúra legfontosabb intézményeit és így a kutatás szellemi műhelyeit is védeni és támogatni kell.

A szocialista rendszerek — tudjuk — eltorzult, elnyomó és gazdaságilag tragikus eredménnyel működő rendszerek voltak. Nagyon vigyáztak azonban a teljes versenyképtelenségükben, a kiáltó jogtalanságok közepette is az olyan kirakatba tehető, versenyképességet bizonyító szellemi kifejezési ágakra, mint a művészet és a tudomány. Ezekre erőikhez képest nagy állami pénzeszközöket fordítottak. A nyugati értelmiségre valóban vonzerőt gyakorolt mind az alkotások „függetlenítése” a piactól, mind a kutatók „szabadsága” az oktatási kötelemtől. Mindkét szabadság ugyanakkor nálunk más fogságot jelentett. A pénzéért és a szűk biztonságért cserébe szoros pórázon, szűk ellenőrzés alatt tartotta támogatottjait. Kiadók, tudományos ellenőrök serege gondoskodott az állandó megfigyelésről és ismétlődő jelentések tudósították az érdekelteket a helyes vagy helytelen útról. A szellem diadala, hogy minden területen, mindenképpen létrejött komoly alkotói és szellemi kapacitás.

A támogatási rendszerek eredményeképpen filmjeink, előadóművészeink, zeneszerzőink világszerte hirdették az ország szellemi képességeit, ebbe a kategóriába tartoztak a kutatóhelyeink és a piactól és oktatástól egyaránt függetlenített kutatói apparátusaink is. A tudósok komoly, államilag támogatott kutatások eredményeivel mehettek nemzetközi konferenciákra, nem voltak rosszabbak, mint külföldi kollegáik. A piactól megszabadított művészet, komoly cenzúra mellett is világraszóló munkákat produkált, amelynek hatását még fokozta, hogy rabságban alkották és erős ellenőrzés mellett. Így a hősi fény is felerősítette az alkotások fogadását.

A kontrollnak, a rabságnak és a munkalehetőségnek ez az együttese felfokozott állandó belső feszültséget teremtett, ami alkotóerővé vált a szellemi alkotómunkában. Nem sajátos dolog, hogy a szellemi munka jelentőségét éppen az adta, ami a szabadságát lehetetlenné tette? De abszurd lenne, ha most megfordítva, ami a szabadságot meghozza, az elvenné a munka lehetőségét.

Ami a kutatóhelyek és oktatási intézmények viszonyát illeti, annak is van történelme. Az intézetekben támogatott szellemi munka két előnnyel járt a rendszer számára: az egyik a propagandahatás, a másik, hogy nem maradt teljesen kihasználatlanul a „szürke állomány”. Amire a publikációnál is jobban vigyáztak, s amiben erősen szelektált a rendszer kultúrpolitikai hatalma, az az volt, hogy kiket enged az ifjúság közelébe tanítani és kiket nem. Voltak, akiket kutatásra „alkalmasnak”, de oktatásra

„alkalmatlannak” tartottak, féltve tőlük a romlatlan ifjúságot. Itt ugyan a szociológia viszonylag kedvezőbb helyzetben volt de gondoljunk a történészekre, ahol a Történettudományi Intézetben „kutathatott” Kosáry Domokos és Benda Kálmán, de az egyetemre, bármilyen kiváló pedagógusok is voltak, nem engedték be őket. Neves közgazdászainkat inkább kiengedték az akadémiai intézetből nyugati egyetemre tanítani, minthogy meghívták volna őket a pesti egyetemre. Akiktől féltették az ifjúságot, az kutathatott, de nem taníthatott. Ennek a szakadásnak a nyoma máig él.

Ne feledjük: a kutatás és a tanítás másfajta képességet, sőt merem állítani, másfajta habitust kíván. A tanítás az tudás átadás. A kutatás pedig egy folyamat, ahol a keresés, kérdezés előzi meg a bizonyítást. A tanító tudja és fontosnak tartja, hogy amit tud, azt átadja. Pedagógusként didaktikussá rendezi a kezében, illetve fejében lévő, átadni való ismeretet. Ehhez a tudásban való biztonság és sajátos önbizalom kell. A kutató — és most hadd beszéljek egyes szám első személyben — az kételkedik és kérdez. Nem biztos abban, amit tud, és azért kutat, hogy megtudja, amit még nem tud, vagy megbizonyosodjék arról, amit feltételez. Amikor rövid tanítási időmben szociológiát adtam elő, többnyire csak az új kutatásomról, vagy új gondolatok friss, nekem revelatív eredményeiről szerettem beszélni. Untam, amikor másodsor el kellett ugyanazt mondani. Amit akkor próbáltam átadni, az a kutató kételkedése mindabban, amit tudni vél. Lehet, hogy én a felvilágosodás elkésett unokája vagyok, ezzel a szüntelen kételkedéssel. A kutatási folyamat — szerintem — a kételkedés, utána a „rá-kérdezés”, a válaszbizonyítás, a bizonyítás alapján az állítás, majd az állítás ismételt felülvizsgálata. Igaz-e a kapott, adott válasz és mi van a válasz mögött? Mert — olvasom saját jegyzeteimben — minden válasz mögött újabb kérdések tolonganak, és minden válasz arra jó, hogy újabb ismeretlen területek felé nyisson új kérdésekkel utat. Ez fárasztó és nem is nagyon vonzó magatartás. Nem mondom, hogy ne lenne olyan kutató gondolkodó, aki egyben ragyogó tanár is, de állítom, hogy kétféle képességről és kétféle habitusról van szó. Ezért sem tartom szerencsének azt, hogy most mindenkit az oktatásba akarnak bevonni, bár egyetértek azzal, hogy a kutatásnak és az oktatásnak szorosabbra kellene a kapcsolatát fűzni. Annál is inkább, mert éppen a társadalomtudományban életszükséglet az eleven társadalmi folyamatokkal, hogy költőien mondjam a lüktető valósággal való „személyes” kapcsolat, és számukra is nagyon hasznos, ha át tudják adni és ennek érdekében csiszolják, átgondolják, rendszerezik kutatási eredményeiket.

Hogyan látod a tudomány piacát?

Nem tartom szerencsésnek, hogy most mindenki a piacról beszél, hogy hogyan legyünk piacképesek. Valami nagy félreértés van e tekintetben. Ott nem működik a piac, ahol kellene, és elemi érdek lenne, és ott válik követelménnyé, ahol soha nem volt a piacnak szabályozó szerepe. Most nálunk még az áruknak sincs piacuk, nemhogy a szellemnek benne. Nem vagyunk piacképesek és nem is lehetünk azok. A szellemi munkára büszke, önmaguk szellemi mecénatúrájára adó országok létrehoznak kutatásra intézeteket. Kínos lenne, ha a szabadság most elnyert időszakában az értékeket tüntetnék el, és azt tennék ki a piac hatásának, amit mindenütt védenek a piactól, és azt vonják ki a piac alól, ami nem fejlődhet jó gazdasági piac nélkül. „A piacnak nincs esze és szíve”, — mondja a nyugati gazdaságok ismert teoretikusa, a mi munkánk megítélésében pedig mintha mind a kettőre szükség lenne.

A fentiek nemcsak a kutatásra vonatkoznak, hanem más területre is. Nem biztos, hogy a neokonzervatív modellt segítene kihúzni országunkat a szocializmus kreálta felhalmozott csődből. A rendszer annyira várt összeomlásánál óva kellene arra figyelni, hogy ne temessen maga alá olyan értékeket, amelyeket majd később nagyobb áron kell vissza, vagy újraépíteni. S ez a kutatóműhelyekre éppen úgy vonatkozik, ahogyan a szociális, oktatási és művészeti szféra más szegmenseire is.

Ha azt mondod, hogy nem a piac és nemcsak az oktatás, akkor hol van a felvevő közege a szociológiának, illetve a társadalomkutatásnak?

Azt mondják a szociológia klasszikusai, hogy a társadalomismeret a demokratikus élet feltétele, s nem véletlen, hogy a szociológia egyidős a demokratikus polgári államok kialakulásával. Minden demokrácia feltétele egy olyan, a mély folyamatok elemzésén épülő, valóságban gyökerező társadalomismeret, amelynek felső szintjei a társadalomfilozófiával, filozófiával ölelkeznek, alsó szintjei a mindennapi tudatba épülnek. Ahogy költészetünk, irodalmunk része a közgondolkodásnak, ahogyan a technikai ismeretek közkeletű gyakorlattá változtak, úgy van szükségük az embereknek arra, hogy a társadalmi életben részt vegyenek, ehhez a társadalmi történesekben és folyamatokban eligazodhassanak, azokra befolyást gyakorolhassanak. Ehhez társadalmi önismeretre, a társadalom átvilágításához, áttetszővé tételéhez a mi munkánkra van szükség.

A demokratizmus még nem hozta magával az igényt, még nincs meg az a lentől megépített társadalmi részvétel, amely szükségesnek tartaná és sürgetné a társadalom valódi ismeretét. Ugyanakkor mind a hatalomra törők, mind a hatalomban lévők még nem érzik, hogy szükségük lenne társadalomismeretre, csak az ad hoc küzdelmeik segítésére kell a szakértelem, még az is lehet, hogy „megzavará” őket a döntésekben. Aki részt akar venni a közéletben, vagy egyszerűen érteni akarja mi történik, annak birtokba kellene venni azt az ismeretet, amelyet a szociológiai kutatások eredményeképpen lehet majd megtudni.

A kutatás azért is fontos, mert a mai ádáz politikai hullámverések, az ítéletek, előítéletek elfedik a valóságos folyamatokat, és ezek a folyamatok most sajnos még csak nem is érdeklik igazán se a küzdőket, se a passzívan figyelőket, se a szenvedőket. Úgy tűnik, mintha akaratlagos dolgok vagy manipulatív eszközök megváltoztathatnák a társadalom alakulását, a dolgok valódi menetét. Lehet, hogy minden új társadalmi vezető erőnek, akár kapják, akár nem kapják a legitimációt, végig kell járnia a voluntarizmus szándékától a demokratikus belátásig vezető utat, ahol az ismeretek szükségletére is ráébrednek, — nem tudom. Mannheim egy helyütt éppen a szociológiával összefüggésben az „érzelmi demokráciáról” az „értelmi demokráciára” való rátérés szükségéről beszél. Úgy gondolom, hogy ennek be- és kiteljesítése még előttünk van. Ha eddig nem lettek volna kutatóintézetek, akkor Közép-Európában a kutatás érdekében most kellene létrehozni azokat, hogy teljes intenzitással jelen legyünk a folyamatok kutatásában. Állítom, hogy a nálunk folytatandó kutatások eredményei bizonyos értelemben világhírévé válhatnak.

Így tehát Te optimista vagy?

Én hosszú távon mindenképpen optimista vagyok, mert tényleg nagy a bizodalom a demokráciában is, meg ebben az országban is. Hogy rövid távon mi lesz, abban szeretnék optimista lenni, remélem nem alaptalanul reménykedek. Optimizmusom ugyan sok minden lohasztja, de valahol hiszek a józan észben, a tudás szükségében és az ismeretek társadalmi érdekű közös gondolatkinccsének alakításában, valamint védelmének közös szükségében. Abban is, hogy nemcsak egy szűk szakma érdeke, amit kutatni tudunk és akarunk, mert akkor tényleg érdektelen lenne az egész.

Fontosnak tartanám, hogy a szakma ne veszítse el önbizalmát és a feladatok iránt való elkötelezett érzékenységét. Nem előítéletesen gondolkodni, nem a mindennapi világ torzulásainak fényében vagy árnyékában, hanem a mély folyamatok komoly ismeretének igényében. Én tudom, hogy erre nagy szükség van, akár tudják ezt, akár pénz adnak, akár nem, akár fenntartják a munkalehetőségeinket, akár nem. Ez ugyan nem mindegy, de más, ha valódi feladatainknak tudatában vagyunk. Ez a szakma most fog tudni igazán kifejlődni. Lehetőség kell hozzá. Hadd hivatkozzam Max Weberre : „Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük. Azok, amelyek számára a kultúra folyamata (értsd a társadalom folyamata) állandóan új problémákat vet fel.” Hát ebben nincs hiány.

Az autonómia ára

Közel tizenöt éve az ELTE BTK Szociológiai Intézetében dolgozol. Hogyan s mennyiben sikerült kutatói szabadságod megőrizni s milyennek látod a szociológiai kutatás és oktatás jelenlegi helyzetét?

Ha a kérdésre megpróbálok is válaszolni, nem gondolom, hogy akár tipikus, akár különösen érdekes vélemény volna az enyém. Már csak azért sem, mert nem vagyok a mai magyar társadalom kutatója, hanem a szociológia tanára, akinek az a dolga, hogy megértse és a tárgy iránt érdeklődőknek közvetítse a szociológiai gondolkodásmódot, a századforduló óta megalkotott elméletek értékeit, hasznát és választ sürgető kérdéseit. Hogy a valóságról való gondolkodásnak és nem a valóságnak az értelmezésével foglalkozom, abban művészettörténész előképzettségemből adódó érdeklődésemem kívül nyilván az is szerepet játszott, hogy megkerülhetővé tette a szociológiai kutatással együtt járó nehézségek jórészét. Nem kellett embereket olyasmiről faggatnom, amiről félve, húzódozva vagy önmagukat is megtévesztve beszéltek; nem kellett belenyugodnom abba, hogy megrostált forrásanyag vagy torzított adatok alapján alkossak képet a közelmúlt vagy a jelen valamelyik folyamatáról, szerkezeti cselekvéseiről; nem kellett mérlegelnem, hogyan öltöztessék a jóváhagyott szóhasználat fordulataiba leleplezőnek szánt megállapításokat. A jó élet, a jó társadalom és a megbízható elmélet ismerveit kutató olvasás és tanítás erkölcsileg megnyugtató és kritikai gondolkodásra ösztönző távol-ságot teremt minden intézményi berendezkedéssel szemben (beleértve a tudományos üzemét is). Ez a nem kiharcolt, hanem a hatalmi harcok szélárnyékában kényelmesen, noha szegényesen berendezett autonómia megóv a „mocskos” valósággal és tisztátalan képviselőivel való érintkezéstől; pontosabban, világossá teszi, hogy többféle lehetséges világ van és semmiféle „realitásokra” való hivatkozás nem mentheti az elfogadhatatlan elfogadását, az erkölcsi követelmények csúrés-csavarását. Az általam választott magatartáshoz és munkához megfelelő környezetnek bizonyult egy lerobbant egyetem tapintatosan toleráns tanszéke/intézete, ahol nemhogy nem ellenőrizte, de tíz éven át soha senki meg se kérdezte, mit tanítok és hogyan. Amikor 1978-ban itt tanársegéd lettem, a professzor elmesélte ugyan, mi van „a tanszék zászlajára írva” (mármint hogy ő személy szerint milyen reformelképzelések híve), de nyomban meg is állapodtunk, hogy ez számomra és a munkánra nézve semmilyen értelemben nem kötelező.

Ennek az autonómiának persze megvan az ára. A társadalmi folyamatok logikájának a boncolgatása — az árnyékbokszolástól való megvető távolmaradás miatt — gyakorlati tanácsstalansággal, a mindenkor hatalom mégoly nevetséges pojácáinak való kiszolgáltatottsággal párosul (a felemás rendszerváltás után is). A többéves munka eredményét közlő tanulmány két-három kolléga megértő érdeklődésére tarthat számot. A huszonéves diákok pedig vagy vállrándítva félretolják ezt a tolvajnyelvet, vagy az asztalra csapnak ennyi távolságtartó szkepszis hallatán és egyértelmű — politikai — állásfoglalást követelnek. A követelésnek eleget tenni sohasem okozott gondot, mégis mélyen zavarba ejtő, amikor éppen arról van szó, hogy nem vehető készpénznek semmiféle deklaráció, hogy a tudatos, kritikus sajtó vélemény kialakítását ne takarítsa meg a tanár személyébe vagy tekintélyébe vetett bizalom.

A hetvenes évek végén, amikor a szociológia közelébe kerültem, számomra a magyar társadalomban való tájékozódás eszköze a szamizdat irodalom, a társadalomelméleti tanulás az angol és német szakirodalom volt. Amit a szaknából láttam, az olyan volt, mint Hobo, a magyar popsztár. Tartottak tőle, s ezért figyelték; kibontakozási lehetősége kevés volt; nem azokhoz ért el a hangja, akikhez szólni akart. Ily módon fontos volt és szegény. A szociológiának a többi bölcsész szakmával szemben kínos gazdagsága látszólagos volt: a különböző agitprop fedőnevekkel ellátott, költséges kutatásokra zömmel olyan feladatok hárultak, amelyeknek elvégzése szerencsésebb országokban a

gazdaságstatistikusok, piac- és közvéleménykutatók vagy a jelenkortörténészek dolga. A becsületes állagfelvételek persze akár felfedezés értékűek is lehetnek az önmagáról tudatlan társadalomban, szociológiai hipotéziseket ellenőrző kutatásra azonban alig került sor.

Ha a rendszerváltással valóban lezárult az áthallásos, üzenetős szociológia kora, akkor egyszerű érzékcsalódás az „eljelentéktelenedésének” a jelét látni ebben. Hogy nem figyel már rá — pontosabban, nem figyelteti — a hatalom, az inkább szerencséje. Persze az sem jó, ha ráragad az „urbánus, izgága, okvetetlenkedő” címkéje, mert az túlélési esélyeitől is megfoszthatja. Amúgy — a szociológia és a politika kívánatos távolságát illetően — egyetértek Bourdieu-nek az akadémiai székfoglalójában (*Leçon sur la leçon*) megfogalmazott ítéletével: „Érthető, hogy a szociológia mint tudományos diszciplína folytonosan fenyegetett helyzetben van. Strukturális sebezhetősége abból a mindig fennálló lehetőségből következik, hogy a politizálás trükkjével játsszák ki a tudományos imperatívuszokat. Ennek köszönhető, hogy a szociológiának épp annyi félnivalója van azoktól a hatalmaktól, amelyek túl sokat követelnek tőle, mint azoktól, akik legszívesebben eltüntetnék. A társadalmi igény mindig a nyomás, a parancs és a csábítás keveréke is, — s ezért a szociológiának talán azzal tehetnék a legnagyobb szolgálatot, ha semmit sem követelnek tőle.”

Voltaképpen abban reménykedem, hogy az általános pénztelenség kijózanítóan hat majd a szakmára. Egyrészt kiválik belőle az elsőrangú és nagyon szükséges politikai programadás és újságírás, — s akkor a szociológia hagyományos elkötelezettségét a vesztesek, a hangjukat hallatni nem tudók mellett még véletlenül sem nézik ellenzéki ármánykodásnak. Ha lesz megbízható, rendszeres és a megérdemelt nyilvánosságot élvező statisztikai adatközlés, akkor senki sem téveszti össze többé a „megzenésített” táblákat a szociológiai tanulmányokkal. Ha kellő szakmai támogatásra talál a társadalmunk alternatíváinak és problémáinak kutatása, nem keverik többé össze a nemzetközi összehasonlító kutatások magyar adatszolgáltatóit a szakma elitjével. Ha oldódik a tudományos elszigeteltség, véget érhet az a képtelen helyzet, hogy egy-egy terület kutatója ilyen kis országban, ilyen kis nyelvterületen, szinte elkerülhetetlenül birtokosa a helyesnek tekintett kérdések és válaszok monopóliumának, s nem fenyegeti veszély, mert féltucatnyi lehetséges kritikus egyben tanítványa vagy beosztottja is: a külföld meg úgyis elismeri, mert ő a forrás, a szakértő a vasfüggöny mögött, s már az is szép, hogy egyáltalán szociológiát művel; ha pedig még az átlagot is megüti, akkor egyenesen a nagy tudósnak kijáró megbecsülés övezi. A mai tudósok köztársaságában nem lesz könnyű a nagykorú polgárt illető egyenlő szabadságjogokkal és köteleességekkel járó teher; ehhez a versenyhelyezethez nem szoktunk hozzá. Nálunk senkinek sem kellett évente legalább egy disszertáció értékű (nem terjedelmű!) tanulmánnyal bizonyítania a tehetségét, — legalább is addig, míg végleges professzori állást nem kap.

De hadd térjek vissza a kaptafához, az egyetemi oktatáshoz. Nem ejt rémületbe, ha a politikusok esténként nem a szociológiai klasszikusokat lapozgatják, s ezentúl nem díszítik a legújabb hazai kutatási beszámolók olvasatlan példányai a minisztériumi dolgozósobák üveges könyvszekrényeit. Aggaszt viszont, hogy miután a „szoci” szótagokkal kezdődő szavakat általános gyanakvás övezi, a szociológia — a szakképzéstől most eltekintve — a felsőfokú oktatásból kiszorul, éppen akkor, amikor mind több középiskolában kezdik el tanítani a társadalomismeret tárgyat.

A Társaság szemével nézve

1990. február 1-től vagy a Magyar Szociológiai Társaság titkára. Mi történt a társaságban a közel két év alatt?

A társaság e két éves történetében éppúgy jelen volt a szakma néhány válságjelensége, mint a szakma összes intézményében. Talán annyi különbséggel, hogy a társaság gyorsabban átlendült a holtpontra, mint maga a szakma egésze, vagy jó néhány szakmai intézmény. Titkárrá választásom az 1989 őszével megindult folyamatba illeszkedett, mikor is a társaság elnöksége új alapszabályt készített elő és többek között megváltoztatta az elnökválasztás rendjét. Minden évben új elnököt választunk, aki mellett két alelnök működik. Egyik a bejövő, az újonnan választott, a másik pedig a leköszönő elnök. Az első, e rendszerben választott elnöke a társaságnak Cseh-Szombathy László lett. Titkári működésemet mellette kezdtem el. Ugyanakkor korábban szerzett tapasztalatával Andorka Rudolf segített, illetve Szelényi Iván a másik alelnök, aki már alelnökként igen aktív volt. A társaságnak pénzügyi és helyiség gondokkal kellett szembenéznie, de ezek megoldásához az Akadémiától és az akkori Társadalomtudományi Intézettől kaptunk segítséget.

Melyek is voltak azok a problémák, amelyek egyrésze mind a mai napig megmaradt? A társaság szempontjából nézve ezek közül a legelső az volt, hogy a társasághoz kapcsolódó szakmai jellegű munka vonzóbbá és élénkebbé váljon. Nyilvánvaló volt, hogy a társaságnak sokkal inkább be kell töltenie egyfajta központi funkciót, amely nemcsak a szakmai munka szervezését, hanem egyre fokozottabban az érdekvérvényesítést is középpontba állítja. 1990 tavaszára lényegében újjáalakultak a szakosztályok. Az életképtelenek elhaltak és néhány új alakult. Az újraformálódó szakosztályok munkáját talán az is jelzi, hogy a taglétszám, a szakma válsága ellenére fokozatosan nő, és ma már 800-hoz közelít.

Fontos állomás volt Szelényi Iván akkori alelnök, a szakma válságáról szóló téziseinek megvitatása. Erre 1990 májusában került sor. Szelényi a legfontosabb problémákat négy pontban fogalmazta meg. Mindenekelőtt a társaság fennmaradása, léte jelentett problémát. Szerencsére ez sikeresen megoldódott. Másodszor: 1990 tavaszán már nyilvánvaló volt, hogy szakmai folyóiratok sorra elhalnak, és ismertté vált a Szociológianak, a szakma központi folyóiratának az igen nehéz helyzete. A következő gond, az Akadémia Szociológiai Intézete belső átalakulásának kérdése volt. És a negyedik, amit talán elsőként kellett volna említenem, az a szakmai továbbképzés, minősítés és a szociológia oktatásának kérdésköre. Mi is történt a fentiekkel kapcsolatban eddig?

A szakmai folyóirat gondja részben megoldódni látszik. Azt követően ugyanis, hogy az Akadémiai Kiadó a folyóirat sorsát illetően nem tudott pontos képet adni, a szerkesztőség úgy döntött, elszakad az Akadémiai Kiadótól. Most ott tartunk, hogy a társaság új folyóiratának első példánya, ami tulajdonképpen egy dupla beköszöntő szám, már az érdeklődők kezébe került. Címe: Szociológiai Szemle. A Szociológiai Társaság az Akadémiától jelentős támogatást kap, de megteszünk mindent, hogy újrászervezzük az előfizetők körét is. Az első szám — mert nehezen kaptunk kéziratokat —, még sok gondot okozott. Mára már ez a helyzet is megváltozott. A szakmához tartozók többsége úgy tűnik felismerte, hogy ez a folyóirat — legalábbis hazai viszonylatban — mértéke lehet a szakmai teljesítménynek. Természetesen ez önmagában még nem oldja meg a szakma publikációs gondjait. Ezen szerencsésen enyhít a Replika nevű folyóirat, mely nem a társaság kiadványa. A Replika kiadásával egy vitafórum teremtődött meg, amit a központi szakmai folyóirat semmiféleképpen sem tudott volna fölvállalni. E két folyóirat mellett folytatni kellene a szociológia klasszikus alapműveinek magyar nyelvű kiadását, illetve a hazai kutatók terjedelmesebb munkáinak megjelentetését is.

Az akadémiai intézetek sorsával, illetve a szakmai minősítés, továbbképzés, egyáltalán a szakma és az oktatás viszonyával kapcsolatos gondok megoldása meghaladja a társaság lehetőségeit. 1990 tavaszán az MTA Szociológiai Intézete a társaságtól semmilyen segítséget sem igényelt, de ha kért volna, akkor sem igen tudunk volna nyújtani. Azóta kettévált az intézet, és további munkájuk az Akadémia működésének a függvénye. Még nehezebb egyértelmű választ adni az oktatással, a szakmai továbbképzéssel összefüggő kérdésekre, hiszen ezek az egész magyar tudomány átfogó nagy kérdéseinek a megreformálásával, megváltoztatási kísérleteivel függnek össze. Nyilvánvaló, hogy ez nem lesz egyszerű és nem lesz gyors folyamat. Mindenesetre a társaság nagyon sokat tett annak érdekében, hogy a szakma ezeken a fórumokon megfelelően képviselje magát. Megoldási kísérleteket és javaslatokat dolgozott ki, és az elsők között fogalmazta meg, hogy egy új minősítési rendszer bevezetésére van szükség.

1990 nyarán Madridban rendeztek szociológiai világkongresszust, amelyen nagyon sok magyar kutató is részt vett. A társaság továbbra is fenntartja tagságát a nemzetközi szervezetekben és éppen a madridi kongresszuson érte a magyar szociológusokat az a megtiszteltetés, hogy Andorka Rudolf személyében a Nemzetközi Szociológiai Társaság vezetésébe magyar szociológust választottak.

Az 1990. évi társasági kongresszus újabb nagyon fontos lépés volt a társaság életének újraformálásában. A kongresszust 1990 októberében Gödöllőn tartottuk. A kétnapos találkón valamivel több mint 400 kollega jelent meg. Bár az előadások szakmai színvonalát, és néhány vonatkozásban a rendezést is méltán érték kifogások, a szakma mégis csak reprezentálta, hogy él, létezik és van mondandója a magyar társadalomról. A különböző okok miatt a hazai szakmai közélettől távol tartottak, vagy távol maradók is visszatértek, aminek egyik jele volt, hogy az elnökválasztáson Kemény István kapta a legtöbb szavazatot, aki ily módon 1992. évi elnöke lett a társaságnak. Több mint tíz külföldi vendég érkezett a kongresszusra, közöttük Amerikából neves előadó is, Jeffrey Alexander személyében. A környező államokban élő magyar anyanyelvű kollégák is — tudomásom szerint — Gödöllőn vettek részt először a Magyar Szociológiai Társaság rendezvényén. Ez annál is öröndetesebb, mert a következő évi, az 1991. évi kongresszusra már nagyon sokan jöttek el, és a kapcsolat azóta is eleven.

Alighogy véget ért a gödöllői kongresszus, rögtön az 1991. évi kongresszus előkészítésébe kezdünk. Szelényi Iván úgy vélte: e régió kínál olyan érdekességet a nagyvilág szociológusai számára, hogy egy nemzetközi kongresszust meg lehessen rendezni, és a magyar szociológiának vannak olyan kapcsolatai és van olyan presztízse, mely a sikert biztosítja. Szelényi kezdetben mintegy 40-50 szakértő eljövetelét várta, de ennél sokkal többen voltak itt 1991 júniusában. A kongresszus szervezése két úton történt. Egyrészt az Egyesült Államokban Szelényi Iván kért fel szekciószerzőket, melléjük egy-egy magyar kutató társult. Ily módon a rendezvény nemzetközi háttérét lehetett biztosítani. A szervezés sikeres volt: a közel 700 résztvevő fele külföldről érkezett, köztük — Szelényi Iván presztízsének és szervezőmunkájának eredményeként, és a magyar szociológia nemzetközi tekintélyét is tükrözve — nagyon sok igazán híres és kiemelkedő tudós. A kongresszuson több mint 20 szekcióban folyt munka, amely az ide érkező vendégek egyhangú véleménye szerint, nemcsak a szervezés tekintetében, hanem szakmai szempontból is magas színvonalú volt. Talán nem érdektelen megemlíteni, a kongresszus támogatóinak jóvoltából, viszonylag sok közép- és kelet-európai kollégánk, köztük mintegy 40 magyar is részt tudott venni a kongresszuson.

Az elmúlt két év újra és újra felvetődő problémája volt, hogy a Szociológiai Társaság érdekképviseleti szervezetté váljon-e vagy sem? Ez — anennyire tudom — a megalapítástól kezdve vitatott kérdés, amelyet még most sem zártunk le. Kétségtelen, hogy a szakmai válságtendenciák közepette a társaságnak fokozottabb érdekképviseletet kellene elvállalnia, ennek azonban számos akadálya is van.

Az elmúlt két évben milyen intézményi változásokat ért meg a szociológia?

Bizonyos szempontból válságnak tekinthető a jelenlegi helyzet, bizonyos szempontból pedig nem. Teljes és totális válságban nincs a szakma, de intézményeit az elmúlt két év valóban nagyon nehéz helyzetbe hozta. 1991 őszéig a korábbi stabil intézményeknek több mint fele megszűnt, vagy átalakult,

beolvadt más intézetbe, a meglévő intézetek némelyikének pedig komoly anyagi problémái vannak. Elsősorban az alap kutatások váltak nehezebbé. A szakma egy része sikeresen tudott a piac irányába nyitni és ez mindenképpen üdvözlendő. Elég sok közvélemény- és piackutató intézmény nyílt, ahol sok kollégánkat foglalkoztatni tudták.

A szociológia mint társadalomtudomány elsődlegesen az oktatásban hasznosulhat. A magyar egyetemi rendszer átalakulása, egyáltalán az új oktatási törvények megalkotása és törvényerőre emelése azonban nem nagyon valószínű, hogy a közeljövőben megtörténik. A meglévő intézményekben fölkészültek, vagy fölkészülni látszanak az oktatási „piacra” történő nyitásra, de az oktatási rendszer átalakulása nem történt meg. A szociológiai alap kutatással foglalkozó kutatók egy jelentős részének valóban nehézségei vannak. Nem mindenkinek, mert van aki meg tudta szerezni a kutatáshoz szükséges pénzeket, a többség azonban — legalábbis egy hosszabb időszakon keresztül — eléggé mostoha körülmények között tudja az alap kutatásokat folytatni.

Az intézményi változtatás szorosan összekapcsolódik a szakma háttérét szolgáló nagyobb intézmények átalakulási gondoljaival. Generációváltás is érezhető a szociológiában. Ez nem azt jelenti, hogy az idősebbek vagy akár a középkorúaknak egy része kiszorulna a szakmából, hanem azt, hogy a 35—45 közötti korosztályra vár a legtöbb feladat, hiszen bizonyos értelemben, az ő, illetve a mi — hiszen én is ehhez a korosztályhoz tartozom — jövőnk befolyásolná leginkább az, hogy mi történik vagy nem történik ma a szakmában. A beérkezettek, a nálunk egy kicsit idősebbek, vagy a szakma nagyjainak a tudományban, a társadalomban elfoglalt helyén nemigen változtat a következő néhány év, sőt hosszabb időszak sem, hiszen néhány kivételtől eltekintve a szakmai karrierok tudományosan megalapozottak. Nem valószínű — remélem —, hogy olyan időszak következik, mikor a szakmai megalapozottságtól függetlenül ítélődnének meg egyes karrierok. Ami most és a közeljövőben történik, a mai középgeneráció további sorsára lesz igazán nagy befolyással, hiszen mi már nem könnyen hagyjuk itt ezt a szakmát, „benne vagyunk” itthon is, és nemzetközi vonatkozásban is. Következésképpen nekünk kell egy sor feladatot fölvállalni. E generációváltás, illetve az újabb generációknak a tudomány irányításában is történő jelentkezése nem hozta magával a generációk közti harcot, hiszen — mégegyszer mondom — az előttünk járók döntő többsége szakmailag megalapozott hírnévvel, presztízzsel rendelkezik.

Hiszek abban, hogy a szakmai minősítések rendszerének átalakulása — ami egy lassú folyamat eredménye — a minőségi átalakulás irányába hat. Ebben a folyamatban minden bizonnyal az egyetemé lesz a fő szerep, és a meglévő intézmények egy jó része is, az egyetemi tanszékeken keresztül, az oktatáshoz kapcsolódva jut olyan forráshoz, ami fennmaradásukat talán biztosítani fogja. Arra viszont szükség lenne, hogy akár az intézményekben, akár az egyetemeken folyó kutatásokban prioritást kapjanak az alap kutatások, hiszen a társadalomtudományokban elég nehéz közvetlen felhasználót találni. Amíg az alap kutatások finanszírozása állami forrásokból történik, mindig kétséges, hogy azok, akik a legfelsőbb fokon döntenek a pénzek szétosztásáról, meddig gondolják úgy, hogy szükség van szociológiai jellegű alap kutatásokra. Sokkal megnyugtatóbb lenne — nemcsak a szociológia, hanem az egész magyar tudomány finanszírozása szempontjából —, ha az alap kutatásokra fordítandó pénzüsszeget nem évenként, hanem valamilyen adónak bizonyos százalékában szabnák meg. Ez az összeg a mindenkori államhatalom képviselőitől függetlenül, mintegy automatikusan fordítódna az alap kutatásokra.

A közvetlen intézményi átalakulásokon és válságokon túl, a szociológia — én legalábbis úgy érzékelem —, az elmúlt két évben intellektuális válságon is keresztül esett. Ennek — nagyon röviden összefoglalva — az a háttere, hogy a szociológia is keresi a helyét, keresi az új szerepét, ami elég egyértelmű volt az elmúlt időszak utolsó évtizedeiben. Egy tudós, különösen ha annyira aktuális társadalmi kérdésekkel foglalkozik, mint a szociológia, mindenféleképpen meg kell határozza a fennálló hatalmi renddel és annak képviselőivel való viszonyát is. Ez így vagy úgy, támogatólag, vagy éppen ellenzékbe vonulva meghatározott szerepet és karrier pályákat jelentett a kádárizmus utolsó másfél évtizedében. Ezek a szerepek azonban látnivalóan átalakulnak, és át kell alakulniuk. Megváltoztak a

politikai viszonyok és egy ellenzéki opozíció más tartalmú ma, illetve a hatalmi renddel szemben sokkal neutrálisabb, semlegesebb viszony is más tartalmú ma, mint az elmúlt évtizedekben, ezért új szerep az, ami a szakma képviselőinek jó részére vár, és ezt a szerepet meg kell találni, meg kell keresni.

Számomra a legrokonszenvesebb szerep a szaktudósé és szerencsére ilyenfajta változás érezhető is. Nagyon sokan — generációtól függetlenül — úgy élik meg az elmúlt egy-két év történéseit, hogy a szaktudományok művelése válik még fontosabbá számukra. Ez elég furcsán hangzik, mert egy kutató mivel foglalkozzon, ha nem a szaktudományával? Csakhogy a szociológusok nagyon nagy része közéleti szerepet is vállalt — pro vagy kontra — az elmúlt rendszer ellenében, vagy a másik irányban. Én azt tapasztaltam az elmúlt hónapokban, hogy még azok a kollégák is, akik a legaktívabbnak voltak az elmúlt időszaknak, különösen a végén a politikai küzdelmekben vagy teljes mértékben politikussá váltak, és nem hiszem hogy bármikor a szakmába visszatérnének, vagy egyre inkább felismerik: az a dolguk, hogy a saját szaktudományukat műveljék. A közéletben szereplő és a szociológiának inkább esszéisztikus vonulatához tartozó szociológus modellje helyére egyre inkább a szaktudós modellje kerül. Ezzel találja meg a szociológia mint szakma, és mint tudomány is, végérvényesen a helyét.

Az elmúlt két év változásai abba az irányba hatnak és mutatnak, hogy az elkövetkező időszakban megalapozott szakmai tudás és szakmai presztízs nélkül a szociológia központi szereplője, vagy egyáltalán, a szakma által kvalifikált szociológus nem lehet senki. Ezzel nem azt állítom, hogy a kollegáink egy jó részének közéleti szerepe megszűnik. Mért is szűnne meg, hisz egy fizikus, egy biológus, vagy akármelyik természettudós is szerepelhet a nyilvánosság előtt és kifejtheti véleményét, ez nyilván még természetesebb lesz a jelen korral foglalkozó kutatók között. Remény van azonban arra, hogy a jövőben a szakmai karriernek alapja még inkább a komoly kiválasztódás és megmérettetés lesz.

Az egyetemeken kezdetben a szociológia oktatása ideológiai tárgyként valósult meg. Milyen veszélyeit látod ennek?

Kétségtelen, hogy a szociológia a marxizmus—leninizmus tantárgyak oktatásához kapcsolódott az egyetemeken, ami azt jelentette, hogy kezdetben valamilyen tanszéknek vagy tanszékcsoportnak a keretében lehetett szociológiát oktatni. Később az egyetemeken függetlenedett a szociológia, de ez az előtörténet veszélyes is lehet napjainkban. A marxista tanszékek átvizsgálásakor egy kategóriába kerülhetett, konkrét esetekben került is a szociológia, mondjuk a tudományos szocializmussal, és emiatt emberek állása került veszélybe. A társaság elnöksége minden konkrét esetben megkeresi az egyetemek vezetőit és tiltakozik az ilyen jellegű eljárás ellen, hiszen a szociológiának semmi köze az egykori ideológiai tárgyakhoz.

A magyar szociológia annyira sokszínű volt, hogy egy vagy két ideológiai áramlat alá besorolni nem lehet. Igaz, hogy a kollégáknak egy jelentős része olyan tanszéken tanított, amely szervezetileg — és nem tartalmilag — kapcsolódott a marxizmus—leninizmus oktatáshoz, ugyanakkor a másik oldalon, a szakma jelentős képviselői kerültek a politika által marginalizált helyzetbe vagy hagyták el az országot, vagy váltak az elmúlt korszakban aktív ellenzékié, és így a politikai rendszerváltásnak az alakítóivá. Tehát semmiképpen nem lehetne azt állítani, hogy a szociológia egésze, a szociológia maga vált volna az elmúlt korszaknak egyfajta ideológiai szolgáltatójává, sőt, túlzás nélkül állíthatom, hogy kevés társadalomtudomány tett annyit a rendszerváltásért, mint a szociológia. Összegezve tehát: volt és van ilyen veszély az egyetemeken, de alig hiszem, hogy egy rektor, vagy a tudományirányításban konkrétan jelenlevő döntéshozó komolyan vehetné a szociológia és a marxizmus—leninizmus tantárgyakat egybemosni igyekvő szándékokat.

Milyen személyi változásokat tartasz szükségeszerlnek a szakmában?

Elég nehéz erre a kérdésre válaszolni, mert nem tudnék megnevezni senkit, akinek az eltávolítását követelni kellene. Nem az a helyzet, mint például Csehszlovákiában, ahol a 68-as fordulat után nagyon sokan az utcára kerültek, és akik bennmaradtak egy intézményben vagy egyetemen, azokat

egyértelműen az utcára lehetett rakni '89 után, az utóbbi két év politikai fordulatainak a kezdetén, hiszen nem voltak megfelelő szakmai kvalifikációik, és nagymértékben elkötelezték magukat a magyarálat lényegesen merevebb politikai rendszer mellett. Nem állíthatom, hogy jelenleg a szociológiában ne lennének politikai természetű frontvonalak, ez természetes is. Viszont annak megítélését, hogy kinek, mikor, milyen politikai szerepe volt, majd elvégzi az idő, és ezt most nem mint a Szociológiai Társaság titkára mondom — bár így is vállalom a véleményemet. Nem találkoztam olyan törekvéssel a szakmán belül, amelyik politikai szempontokat követve akarta volna valakinek is az eltávolítását. Szakmai szempontból persze kicsit más a helyzet. Többen remélik — és ezt talán az idő változása magával is hozza majd —, hogy sokoldalúbbá, sokszínűbbé válik majd a szakma, sokkal több alapvető paradigmának a megfogalmazására kerül sor, és ebben a folyamatban személyek, tudományos iskolák, irányzatok, de még a lobbik is megtalálják a helyüket, illetve a maguk helyére kerülnek. Bízom abban, hogy egy természetes kiválasztódás jön létre, és ebbe nem gondolom, hogy jó lenne, ha bárki a szakmán kívülről beleszólna. Ennek a kiválasztódásnak a megteremtése viszont mindenféleképpen közös ügyünk, a társaságé is és a szakma egészéé is. Mire is gondolok? A tudományos versenyre, a kutatók minősítésére akkor van lehetőség, ha a különféle iskolákhoz, irányzatokhoz vagy paradigmákat megfogalmazó csoportokhoz megfelelő arányban kerülnek kutatási források, intézményes lehetőségek. Ily módon jöhet létre tudományos verseny, ami persze soha nem lesz olyan mint a legnagyobb piacnak számító amerikai szociológiában, hiszen kevesen vagyunk, és a személyes viszonyok mindig sokkal jobban át fogják hatni ennek a szakmának még a vitáit is. De tudományos értelemben és tartalmilag a helyére kerülhetnek az értékeink és a pozícióink, ha ez a szakma oly módon lesz sokszínű, hogy tartalmi viták, tartalmi kérdések megfogalmazását, finansiális és intézményi eszközök, vagy netalántán politikai indíttatású döntések nem nagyon befolyásolják.

Egyetlen változást tudnék megemlíteni, amit viszont minden eszközzel segíteni kell. Nevezetesen, nagyon ráférne a szakmára a fiatalítás. Nem a saját korosztályom beérkezésére gondolok, hiszen ez már talán meg is történt, hanem az egészen fiatalokra, akik közül most hirtelenében alig-alig tudnék megemlíteni kiemelkedő tehetségű kutatót. Többen elmentek külföldre a lehetőségek megnyílásával — ez természetes dolog —, és nem lehet pontosan tudni, hogy mennyire lehet velük mint Magyarországgal vagy magyar problémákkal foglalkozó kutatókkal számolni. Egyértelmű azonban, hogy a szakma 30 vagy 35 év alatti generációja nagyon is erősítésre szorul. Annál is inkább, mert az előbb említett kiválasztódási folyamatban nagyon is fontos szerepe lenne ennek.

Hogyan látod az oktatás és a szociológiai kutatás kívánatos kapcsolatát?

Egyetértek azzal a tervvel, ami az Athenaeum létrehozására vonatkozik. Ez ügyben a kialakult mintákat kellene követnünk, tehát az oktatás és kutatás kapcsolatát sokkal intenzívebbé kell formálni. Hogy ezt gyakorlatilag hogy lehet végrehajtani, nem tudom pontosan, hiszen jelenleg nem lehet fölmérni, hogy mekkora az oktatási „piac”. Itt is bízom egy minőségi kiválasztódásban. Az oktatás és szociológiai kutatás összekapcsolásától várnám az előbb említett generációs probléma megoldásának lehetséges útját is, hiszen az oktatásban részt vevő kutatók mellett nevelődhet fel a szakmának egy új generációja, amire mindenképpen szükség lenne.

Hazai és nemzetközi értelemben mit „ér” ma a magyar szociológia?

Mind nemzetközi, mind hazai vonatkozásban nagyon sokat ért az, amit a magyar szociológia nyújtani tudott. Egyrészt nagyon sok igazán kiváló képviselője működik a magyar szociológiának akár itthon, akár külföldön és különféle okok miatt talán a magyar szociológia az, amelyik szakmai értelemben a leginkább piacképes nyugaton.

A magyar szociológia értékét nemzetközi értelemben jelzi a publikációs és szakértői tevékenység, vagy éppen azok a közös kutatások, amelyek az utóbbi két évben, de azt megelőzően is létrejöttek. Esély van arra, hogy a magyar szociológia, Budapest központjává váljon a közép-kelet-európai szo-

ciológiai kutatásoknak. Lehet, hogy nem az egyedüli centrum lesz, de hogy az egyik központ lesz, az bizonyos. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy nyelvi és egyéb okok miatt a szakmának nem az egésze tud a nemzetközi szociológiai életbe bekapcsolódni, de a kiválasztódás és megmértetés, amiről korábban szó volt, azt gondolom, hogy ebben a vonatkozásban is rendet teremt majd, hiszen a nemzetközi piacon valamilyen érték nélkül nem lehet megjelenni.

Hazai vonatkozásban viszont mással kell számolnunk. A szociológia — különösen a 80-as évek elején — az egyik divattudomány volt, és ha igaz az az előrejelzés, amit adtam, hogy ettől a szerepétől a szaktudomány irányába mozdul el, akkor számolnunk kell azzal is, ami egyébként a 80-as évek második felében/végén legalábbis megkezdődött —, hogy nem tud olyan mértékben jelen lenni, a tömegkommunikációban, nem lesz olyan hatása a közvéleményformálásra, mint korábban. Nem minden ágazatra lesz ez természetesen igaz, és különösen nem a szakmának azokra a képviselőire, akik képesek szaktudósként is, meg a tömegkommunikáció sztárjaiként is megjelenni, de egyfajta visszavonulással számolni kell. Nem egyértelmű a hatalom és a szakma viszonya sem, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy nem látható a döntéshozó végrehajtó hatalom képviselői, egyáltalán a magyar politikai közélet mit akar hasznosítani abból a tudásanyagból, amit a szociológia fel tud kínálni. Mert amit fel tud kínálni, az minden intézményi probléma, gond ellenére eddig mindig tartalmas volt és marad. Ha pedig a beszélgetésben felmerült kedvező változások megtörténnek, ezek eredményeként a mainál is sokkal pontosabb és egzaktabb tudásanyagot tudunk biztosítani.

(Az interjúkat Tóth Pál Péter készítette)

FELHÍVÁS

A Századok, a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma, 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken át évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi folyóirat s lapgazdája, a Magyar Történelmi Társulat, sem e tradíciók folytatásához, sem a rendszeres megjelenítéshez nem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel, hogy a reálértékben egyre csökkenő akadémiai támogatást ellensúlyozni tudja. A folyóirat szerkesztőségének kezdeményezésére létrejött a Századok Alapítvány, amelynek éppen az a célja, hogy — a szükséges anyagi eszközök előteremtésével — segítse a rendszeres megjelenést, s a jelenleg kétéves lemaradás megszüntetését.

Az alapítványi befizetők névsorát — az összeg feltüntetésével — a Századok minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza. Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századokban.

Alapítványunkat a BUDAPEST BANK Rt. kezeli, belföldi számlaszámunk: BBRT 208-26411 Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0” számlára fizethetnek be.

Felhívjuk hazai támogatóink szíves figyelmét, hogy befizetéseiket legelőnyösebben üres átutalási számlán küldhetik, azt ui. nem terhelik postai költségek. Az átutalási számlán — a bankszámlaszám mellett — címzettként kérjük feltüntetni a Századok Alapítványt is.

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható! Támogatásukat előre is köszönjük.

Tisztelettel
a Századok szerkesztősége